

Strategia Rozwoju Turystyki Doliny Liwca na lata 2015-2020 z perspektywą do roku 2025

część I. diagnostyczna

JADÓW ŁOCHÓW
2015

Strategia Rozwoju Turystyki Doliny Liwca na lata 2016 – 2020 z perspektywą do 2025 roku została opracowana na zlecenie gminy Jadów i gminy Łochów.

Autorzy

dr Grzegorz Grabowski

Dorota Zbińkowska

Dokument Strategii składa się z dwóch części. W pierwszej zawarto diagnozę potencjału turystycznego dla Gmin Jadów i Łochów. Część druga zawiera propozycje nie zbędnych działań służących wykorzystaniu Doliny Liwca do rozwoju gospodarczego obu gmin.

Autorzy składają podziękowania za wsparcie w jego przygotowaniu wszystkim osobom uczestniczącym w warsztatach strategicznych i konsultacjach społecznych, władzom gmin, w tym w szczególności: pani Urszuli Kalinowskiej - Zastępcy Burmistrza Gminy Łochów i panu Dariuszowi Kokoszce – Wójtowi Gminy Jadów, a także pani Justynie Winnickiej i panu Mariuszowi Dybce.

	Spis treści	
1.	Wprowadzenie	5
1.1.	Cele strategii	6
1.2.	Struktura dokumentu	6
1.3.	Metodologia	7
1.4.	Metodologia zbierania danych	7
2.	Uwarunkowania rozwoju turystyki	8
2.1.	Struktura i dynamika ruchu turystycznego w województwie mazowieckim, na tle kraju, Europy i świata	8
2.2.	Uwarunkowania zewnętrzne rozwoju turystyki w świetle dokumentów planistycznych ponadgminnych	9
3.	Audyt turystyczny	14
3.1.	Charakterystyka przyrodnicza Doliny Liwca	15
3.1.1.	Warunki naturalne	16
3.1.2.	Wody	17
3.1.3.	Lasy	18
3.1.4.	Klimat	19
3.1.5.	Obszary ograniczonego użytkowania	20
3.2.	Walory kulturowe	27
3.2.1.	Historia ziem jadowskiej i łochowskiej	28
3.2.2.	Zabytki	36
3.2.3.	Postacie historyczne związane z Doliną Liwca	42
3.2.4.	Dziedzictwo etnograficzne	48
3.2.5.	Instytucje kultury działające na obszarze Doliny Liwca	50
3.2.6.	Wydarzenia cykliczne i atrakcje turystyczne	52
3.3.	Dostępność komunikacyjna	55
3.4.	Stan zagospodarowania przestrzeni turystycznej	56
3.4.1.	Przedsiębiorstwa w obszarze turystyki	57
3.4.2.	Infrastruktura paraturystyczna	61
3.4.3.	Infrastruktura społeczna	65
4.	Analiza SWOT	65
	Podsumowanie	70

1. WPROWADZENIE

„Strategia Rozwoju Turystyki Doliny Liwca na lata 2015-2020 z perspektywą do 2015 roku” jest dokumentem planistycznym, którego głównym celem jest podniesienie znaczenia obszaru, jako atrakcyjnego obszaru recepcji turystycznej oraz osiągnięcie przewagi konkurencyjnej. Strategia jest opracowana dla obszaru funkcjonalnego, w którego skład wchodzi dwie gminy Łochów i Jadów. Dokument wynika z nowych wyzwań związanych z zarządzaniem rozwojem gmin. Dotyczą one pojęcia obszaru funkcjonalnego i współpracy pomiędzy samorządami różnego szczebla. Zgodnie art. 2 pkt 6a ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym przez obszar funkcjonalny, należy rozumieć obszar szczególnego zjawiska z zakresu gospodarki przestrzennej lub występowania konfliktów przestrzennych, stanowiący zwarty układ przestrzenny składający się z funkcjonalnie powiązanych terenów, charakteryzujących się wspólnymi uwarunkowaniami i przewidywanymi jednolitymi celami rozwoju.

Możliwość realizacji projektów partnerskich reguluje art. 28a. 1 Ustawy z dnia 6 grudnia 2006 r. o zasadach prowadzenia polityki rozwoju, zgodnie z którym: w celu wspólnej realizacji projektów, o których mowa w art. 28 ust. 1, w zakresie określonym przez instytucję zarządzającą, mogą być tworzone partnerstwa, przez podmioty wnoszące do projektu zasoby ludzkie, organizacyjne, techniczne lub finansowe, realizujące wspólnie projekt, zwany dalej „projektem partnerskim”, na warunkach określonych w porozumieniu lub umowie partnerskiej lub na podstawie odrębnych przepisów.

Ponadto, w listopadzie 2014 Minister Infrastruktury i Rozwoju opublikował projekt Wytycznych w zakresie realizacji zasady partnerstwa na lata 2014-2020, wskazując na ważność podejścia partnerskiego przy pozyskiwaniu środków UE, także na poziomie lokalnym.

Biorąc powyższe pod uwagę Gmina Jadów podjęła inicjatywę zapoczątkowania współpracy pomiędzy samorządami, które łączy w sensie przestrzennym Dolina Rzeki Liwiec. Do współpracy przystąpiły samorzady gmin i miast: Jadów, Łochów i Wyszaków oraz samorzady powiatów: węgrowskiego, wyszkowskiego i wołomińskiego. Uznały one za wskazane podjęcie wspólnych działań na rzecz rozwoju gospodarczego poprzez wykorzystanie potencjału turystycznego doliny rzeki Liwiec i stworzenie markowego produktu turystycznego.

Strategia jest długofalowym scenariuszem działań pozwalającym na wdrożenie zaproponowanej koncepcji rozwoju gospodarki turystycznej.

1.1. CELE STRATEGII

Najważniejszym celem realizacji Strategii jest rozwój gospodarczy i społeczny obszaru funkcjonalnego, poprzez zwiększenie roli turystyki, jako źródła dochodów mieszkańców. Jego osiągnięcie wymaga zaktywizowania lokalnej społeczności do podjęcia wspólnych, spójnych działań na rzecz rozwoju turystyki.

Dolina Liwca charakteryzuje się znaczną unikalnością, nie tylko z uwagi na bogactwo naturalne i bogate dziedzictwo kulturowe, ale i bliskość Warszawy. Strategia pokazuje więc, w jaki sposób efektywnie wykorzystywać atuty obszaru i przyciągać coraz większą liczbę turystów, a jednocześnie wyeliminować jego słabe strony i uniknąć zagrożeń. Może być też doskonałym źródłem informacji dla potencjalnych inwestorów, planujących swoje przedsięwzięcia w branży turystycznej. Strategia przestrzennie obejmuje teren dwóch gmin, dla których Liwiec jest rzeką graniczną.

Rysunek 1. Obszar objęty strategią

1.2. STRUKTURA DOKUMENTU

Punktem wyjścia do opracowania Strategii jest interdyscyplinarność turystyki, czyli jej wielopłaszczyznowe powiązania z wieloma innymi dziedzinami życia społecznego i gospodarczego. W związku z powyższym struktura dokumentu składa się z następujących części:

Analitycznej – zawierającej audyt turystyczny, czyli diagnozę stanu obecnego obszaru projektowego w zakresie posiadanych walorów turystycznych, stanu zagospodarowania, działań

podejmowanych na rzecz rozwoju turystyki w kontekście przestrzeni turystycznej, aktywności marketingowej, a także potencjału zasobów ludzkich oraz interesariuszy rynku turystycznego obszaru funkcjonalnego, dokonaną w korelacji z pięcioma obszarami priorytetowymi.

Strategicznej – w której przedstawiono koncepcję rozwoju turystyki, czyli wizji turystycznej oraz drzewa celów, których osiągnięcie doprowadzi do realizacji wizji.

Wdrożeniowej – harmonogramu działań, określeniu wskaźników oraz metody realizacji i identyfikacji wybranych źródeł finansowania.

1.3. METODOLOGIA

Proces tworzenia Strategii został oparty w całości o zasadę partycypacyjno-ekspercką. Przyjęta metoda prac zakłada pracę konsultantów i ekspertów oraz współpracę ze społecznością lokalną na każdym etapie opracowywania dokumentu.

W trakcie opracowywania dokumentu odbyły się seminaria warsztatowe, w których uczestniczyli przedstawiciele samorządów lokalnych, organizacji pozarządowych i przedsiębiorców, podczas których przedstawiono opracowaną analizę SWOT oraz wspólnie z uczestnikami wypracowano założenia koncepcyjne.

Zastosowanie takiej metodyki działania przy opracowaniu dokumentu strategicznego eliminuje na etapie przeprowadzania analizy możliwość popełnienia błędów oraz gwarantuje wysoki stopień wiarygodności i dokładności pozyskanych danych, a na etapie przygotowawczym pozwala na stworzenie koncepcji zgodnej z oczekiwaniami podmiotów i osób, które będą ją wdrażały.

1.4. METODOLOGIA ZBIERANIA DANYCH

W procesie zbierania danych wykorzystane zostały dwa podstawowe rodzaje źródeł informacji:

1. Źródła wtórne, czyli dostępne opracowania i dokumenty:

- opracowania Głównego Urzędu Statystycznego, Wojewódzkiego Urzędu Statystycznego w Warszawie, Instytutu Badań nad Gospodarką Rynkową, Instytutu Turystyki, Polskiej Organizacji Turystycznej,
- foldery, ulotki, publikacje promocyjno-informacyjne, monografie, albumy,
- strony internetowe.

2. Źródła pierwotne, czyli dane uzyskane w odpowiednio zaprogramowanym procesie badawczym, dotyczącym zarówno cech jakościowych, jak i ilościowych. W procesie badań pierwotnych wykorzystane zostały następujące metody badawcze:

- badanie obserwacyjne, tzw. wizja lokalna - w tym ocena wybranych walorów turystycznych, elementów infrastruktury, ze szczególnym uwzględnieniem infrastruktury turystycznej,
- badanie ankietowe – zostały przeprowadzone wśród przedstawicieli branży turystycznej,
- konsultacje eksperckie – wywiady osobiste pogłębione z wybranymi podmiotami działającymi na rzecz rozwoju lokalnego.

Przedstawiony proces badawczy pozwolił na zebranie kompletnych i aktualnych danych oraz informacji dotyczących zasobów przyrodniczo-kulturowych oraz potencjałów społeczno-gospodarczych i organizacyjnych obszaru funkcjonalnego.

2. UWARUNKOWANIA ROZWOJU TURYSTYKI

Istotnym elementem planowania rozwoju turystyki na poziomie lokalnym jest analiza otoczenia zewnętrznego oraz zastanych wewnętrznych uwarunkowań społeczno-ekonomicznych. Ten rozdział opracowania zawiera informacje o rynku turystycznym, uwarunkowaniach zewnętrznych zawartych w dokumentach planistycznych wyższego szczebla administracji publicznej. Przedstawiono także analizę strategicznych dokumentów kierujących rozwój powiatów oraz wchodzących w jego skład gmin.

2.1. STRUKTURA I DYNAMIKA RUCHU TURYSTYCZNEGO W WOJEWÓDZTWIE MAZOWIECKIM NA TLE KRAJU, EUROPY I ŚWIATA

Analizy Światowej Organizacji Turystyki (WTO 2010) pokazują, że dynamika wzrostu ruchu turystycznego na świecie i wpływy z turystyki zmalały w latach 2009-2010 w wyniku światowego kryzysu gospodarczego. Liczba przyjazdów turystów zagranicznych do Polski wyniosła w roku 2009 około 12 milionów i spadła o kilka milionów w stosunku do lat poprzednich. Dopiero od roku 2010 notuje się tendencję wzrostową, jednak z uwagi na niestabilną sytuację ekonomiczną nie należy spodziewać się trwałego utrzymania tej tendencji. W dłuższej perspektywie czasowej (do roku 2020), ta sama instytucja prognozuje wzrost liczby podróży turystycznych na świecie i wzrost wpływów w turystyce. Kraje Europy Środ-

kowo-Wschodniej mają odnotować jeden z większych w skali świata wzrostów liczby przyjazdów.

Instytut Turystyki (2010) prognozuje wzrost liczby przyjazdów turystów zagranicznych do Polski w latach 2011-2015 do wielkości około 14,6 mln w roku 2015. W roku 2010 nastąpił wzrost przyjazdów turystów zagranicznych o ok. 4,9% w stosunku do roku 2009 oraz wzrost przychodów z turystyki o ok. 9,3%. Prognozy dotyczące ruchu krajowego zakładają stały i powolny wzrost liczby podróży krótkoterminowych i długoterminowych do odpowiednio ok. 20 mln i 16 mln podróży rocznie w roku 2015. Są to głównie wyjazdy w celach turystyczno-wypoczynkowych oraz odwiedziny u krewnych i rodziny. Ponad 80% turystów podróżuje samodzielnie, a w przypadku wyjazdów krótkich nawet ok 90%. Ponad 70% wyjazdów jest realizowanych samochodami osobowymi, 13% pociągami (dane Instytutu Turystyki, 2010). Oznacza to, że w skali kraju prognozuje się, że popyt na usługi turystyczne będzie powoli rósł w przypadku turystów zagranicznych, a będzie mniej więcej stały w przypadku turystyki krajowej.

Podczas podróży na 5 i więcej dni, spośród głównych rodzajów turystycznych obszarów kraju Polacy najczęściej odwiedzają tereny nadmorskie, w 2010 roku odsetek wyjeżdżających nad morze był podobny jak rok wcześniej (na 2-4 dni częściej niż nad morze Polacy jeżdżą w góry i nad jeziora). W 2010 roku jedna piąta uczestników wyjazdów długookresowych i prawie dwie piąte krótkookresowych odwiedziła miasta. W 2010 roku zwiększył się odsetek uczestników krajowych wyjazdów na pięć i więcej dni odwiedzających tereny wiejskie położone poza głównymi turystycznymi regionami kraju, zaś zmniejszył się odsetek odwiedzających takie tereny na 2-4 dni.

2.2. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE ROZWOJU TURYSTYKI W ŚWIETLE DOKUMENTÓW PLANISTYCZNYCH PONADGMINNYCH

EUROPA 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu

Strategia Rozwoju Turystyki Obszaru Funkcjonalnego jest spójna z podstawowymi założeniami dokumentu EUROPA 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu, głównie na poziomie priorytetu związanego z rozwojem sprzyjającym włączeniu społecznemu oraz priorytetu mówiącego o zrównoważonym wzroście. Pierwszy priorytet zakłada rozwój gospodarki konkurencyjnej i efektywnie korzystającej z zasobów, zaś drugi wspieranie gospodarki charakteryzującej się

wysokim poziomem zatrudnienia i zapewniającej spójność gospodarczą, społeczną i terytorialną.

Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju. Polska 2030. Trzecia fala nowoczesności

Zasadniczym celem Długookresowej Strategii Rozwoju Kraju. Polska 2030-Trzecia fala nowoczesności jest poprawa jakości życia Polaków. Główne zamierzenia Strategii Rozwoju Turystyki Obszaru Funkcjonalnego Doliny Liwca są spójne z zapisami ww. Strategii, szczególnie z wybranymi celami w ramach obszarów innowacyjność gospodarki i kreatywność indywidualna oraz równoważenia potencjałów rozwojowych regionów:

Cel 4. Wzrost wydajności i konkurencyjności gospodarki (w tym: Zwiększenie dostępności powszechnych programów kształtowania postaw przedsiębiorczych i wspierania przedsiębiorczości, opartej o postawy proinnowacyjne, kreatywne, umiejętność współpracy),

Cel 7. Zapewnienie bezpieczeństwa energetycznego oraz ochrona i poprawa stanu środowiska (w tym: zwiększenie poziomu ochrony środowiska),

Cel 8. Wzmocnienie mechanizmów terytorialnego równoważenia rozwoju dla rozwijania i pełnego wykorzystania potencjałów regionalnych (w tym: rewitalizacja obszarów problemowych w miastach, Stworzenie warunków sprzyjających tworzeniu pozarolniczych miejsc pracy na wsi i zwiększaniu mobilności zawodowej na linii obszary wiejskie – miasta, Zrównoważony wzrost produktywności i konkurencyjności sektora rolno-spożywczego zapewniający bezpieczeństwo żywnościowe oraz stymulujący wzrost pozarolniczego zatrudnienia i przedsiębiorczości na obszarach wiejskich).

Strategia Rozwoju Kraju 2020. Aktywne społeczeństwo, konkurencyjna gospodarka, sprawne państwo

Cele Strategii Rozwoju Turystyki są spójne z głównymi założeniami Strategii Rozwoju Kraju 2020: Aktywne społeczeństwo, konkurencyjna gospodarka, sprawne państwo. Dokument ten zakłada, w jednym z obszarów strategicznych, sprawnie i efektywnie funkcjonujące państwo, co ma zostać osiągnięte m.in. poprzez wzrost wydajności gospodarczej (Cel 2). Działanie – Promowanie warunków ramowych dla prowadzenia działalności gospodarczej przewiduje m.in. stworzenie korzystnych warunków dla rozwoju przemysłu czasu wolnego, w tym turystyki. W domenach wypracowanych dla Strategii Rozwoju Turystyki podkreślone jest wzmocnianie lokalnej przedsiębiorczości w obszarze turystyki i aktywizacja mieszkańców do zakładania działalności turystycznej.

Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010-2020: regiony, miasta, obszary wiejskie

Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010-2020: regiony, miasta, obszary wiejskie jest najważniejszym w skali kraju dokumentem strategicznym polityki regionalnej. Podstawowym celem polityki regionalnej w Polsce jest efektywne wykorzystywanie specyficznych regionalnych i innych terytorialnych potencjałów rozwojowych dla osiągnięcia celów rozwoju kraju – wzrostu, zatrudnienia i spójności w horyzoncie długookresowym.

Jednym ze strategicznych wyzwań w ramach Strategii Rozwoju Regionalnego..., jest wykorzystanie potencjału kulturowego i turystycznego dla rozwoju regionalnego. Turystyka jako ważna sfera aktywności gospodarczej i społecznej powinna być traktowana jako element specjalizacji terytoriów, które cechują się największymi walorami turystycznymi. Działania służące rozwojowi turystyki są jednym z „fundamentów kreowania odpowiedniego wizerunku kraju i regionów jako miejsc o wysokiej atrakcyjności życia oraz atrakcyjności inwestycyjnej”.

Strategia Innowacyjności i Efektywności Gospodarki. Dynamiczna Polska 2020

Dokument Strategii Innowacyjności i Efektywności Gospodarki. Dynamiczna Polska 2020 wskazuje, że zasadniczym celem rozwoju Polski powinno być budowanie konkurencyjnej gospodarki (innowacyjnej i efektywnej) opartej na wiedzy i współpracy, co doskonale wpisuje się w cele Strategii Rozwoju Turystyki Obszaru Funkcjonalnego Dolina Liwca.

Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030

Dokument Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 zajmuje czołowe miejsce w systemie polityki przestrzennej oraz planowania przestrzennego w Polsce. Jego głównym celem jest efektywne wykorzystanie przestrzeni kraju i jej terytorialnie zróżnicowanych potencjałów rozwojowych dla osiągnięcia ogólnych celów rozwojowych – konkurencyjności, zwiększenia zatrudnienia, sprawności funkcjonowania państwa oraz spójności w wymiarze społecznym, gospodarczym i terytorialnym w długim okresie. Strategia Rozwoju Turystyki wpisuje się w następujące cele Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju:

Cel 2. Poprawa spójności wewnętrznej i terytorialne równoważenie rozwoju kraju poprzez promowanie integracji funkcjonalnej, tworzenie warunków do rozprzestrzeniania się czynników rozwoju, wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich oraz wykorzystanie potencjału wewnętrznego wszystkich terytoriów.

Cel 4. Kształtowanie struktur przestrzennych wspierających osiągnięcie i utrzymanie wysokiej jakości środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych Polski.

Strategia Rozwoju Województwa Mazowieckiego do roku 2020

Jednym z celów strategii jest:

Cel 5.3. Promocja i zwiększanie atrakcyjności turystycznej i rekreacyjnej regionu w oparciu o walory środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego.

Celem działań promocyjnych jest budowanie trwałego i stabilnego wizerunku Mazowsza, jako obszaru o dużym potencjale rozwojowym, którego dynamiczny rozwój oparty jest na wysokich walorach kulturowych, przyrodniczych oraz krajobrazowych. Promocja regionu powinna być ekspozycją jego mocnych stron, tj.: bogate dziedzictwo kulturowe regionu (zachowana i utrwalona spuścizna materialna i niematerialna) oraz różnicowanie kulturowe i obyczajowe poszczególnych podregionów, istnienie cennych terenów dolin rzecznych, kompleksów leśnych oraz obszarów ujętych w Europejskiej Sieci Ekologicznej NATURA 2000. Wymiernym efektem prowadzonej promocji będzie nie tylko rozwój funkcji turystycznych i przyciągnięcie turystów, ale także aktywizacja obszarów wiejskich, na których jedną z szans rozwoju jest rozwój agroturystyki oraz innych form turystyki.

W tym celu podjęte będą następujące działania:

- wzmocnienie dotychczasowych kierunków działań samorządu, propagujących zasoby dziedzictwa kulturowego oraz rozwój kultury w regionie,
- rewitalizacja zespołów zabytkowych i wykorzystanie ich do rozwoju funkcji turystycznych,
- wsparcie tworzenia lokalnych parków kulturowo-historycznych wokół istniejących zabytków architektury umożliwiających rozwój funkcji turystycznych,
- rozwój sieci szlaków turystycznych w obrębie województwa mazowieckiego, w tym sieci dróg o znaczeniu turystycznym, szlaków i ścieżek rowerowych oraz włączenie ich do sieci w sąsiednich województwach,
- wykreowanie pasm turystyczno-kulturowych na rzecz rozwoju usług turystyczno-rekreacyjnych (w tym zwłaszcza w oparciu o unikalne walory najważniejszych ciągów ekologicznych, takich jak dolina Wisły), przy jednoczesnym upowszechnianiu wiedzy o historii regionu i jego bogactwach,
- rozbudowanie zaplecza turystycznego (m.in. hoteli, pensjonatów, schronisk młodzieżowych),
- promowanie turystyki i sportów wodnych poprzez wyznaczanie i utrzymanie szlaków wodnych, rozwój żeglugi rzecznej oraz zaplecza towarzyszącego np. porty, przystanie, stacje, ośrodki turystyki wodnej,
- rozwijanie zintegrowanego systemu promocji i informacji turystycznej,

- utworzenie we współpracy z samorządami lokalnymi, regionalnej sieci obsługi ruchu turystycznego, dostarczającej autoryzowanej oferty turystyczno-wypoczynkowej dla różnych segmentów rynku turystyki i wypoczynku w regionie,
- tworzenie dogodnych warunków do rozwoju kompleksów wypoczynkowych, rekreacyjnych i balneologicznych wraz z zakładami geotermalnymi oraz ich promocja,
- promocja wartości turystycznych regionu przy użyciu reklamy i upowszechniania wiedzy we współpracy z organizatorami turystyki,
- wspieranie inicjatyw mających na celu promocję działalności sprzyjającej integracji Mazowsza, jako regionu o bogatej historii, wartościach przyrodniczych i wyrazistej tożsamości,
- wydawanie publikacji promocyjnych oraz kreowanie pozytywnego wizerunku regionu w mediach.

Strategia rozwoju turystyki w województwie mazowieckim na lata 2014 – 2020

Dokument proponuje działania w obszarach strategicznych:

- Systemowe zarządzanie polityką turystyczną,
- Dobry wizerunek turystyczny Mazowsza,
- Wzmocnienie branży turystycznej Mazowsza,
- Aktywizacja turystyczna mazowieckiej młodzieży,
- Większa spójność Mazowsza i Warszawy.

Jednym z celów strategicznych jest ożywienie turystyki wewnątrzregionalnej. Zgodnie z dokumentem: Ożywienie ruchu turystycznego wewnątrz województwa mazowieckiego, w tym w szczególności zwiększenie zainteresowania mieszkańców Warszawy, wyjazdami do innych podregionów województwa, to najważniejszy cel mazowieckiej polityki turystycznej 2014-2020, od osiągnięcia którego zależy długofalowa skuteczność osiągnięcia pozostałych celów Strategii.

W celu osiągnięcia ww. celu planuje się wprowadzić dwa programy:

program A.1.1: PLAY MAZOVIA!

Cel programu: stworzenie dodatkowej motywacji do turystycznego eksplorowania Mazowsza poprzez wciągnięcie jak największej liczby osób we współzawodnictwo w swoistej grze: rywalizację o punkty i nagrody, emocje związane z żywym uczestnictwem w społeczności graczy, a także osobisty udział w rozbudowywaniu gry i tworzeniu atrakcji dla innych graczy.

Opis programu: Program PLAY MAZOVIA będzie polegał na zaprojektowaniu i stworzeniu, a następnie skutecznym upowszechnieniu systemu zdobywania punktów i nagród za turystyczne eksplorowanie poszczególnych atrakcji Mazowsza.

Program: System aktualizowania informacji o atrakcjach turystycznych Mazowsza

Cel programu: stworzenie i stałe prowadzenie systemu organizacyjnego zbierającego w sposób uporządkowany i regularny informacje o atrakcjach turystycznych (z gmin, powiatów, od organizacji pozarządowych, przedsiębiorców itp.), w szczególności kalendarium wydarzeń.

Opis programu: Program będzie polegał na powierzeniu podmiotowi wybranemu w trybie konkursowym zadania stworzenia sieci osób odpowiedzialnych po stronie poszczególnych partnerów (jednostek samorządu, organizacji, firm) za:

- regularne uzupełnianie przygotowywanej według wspólnego szablonu informacji o zapowiadanych wydarzeniach (kulturalnych, sportowych, rekreacyjnych itp.) organizowanych przez dany podmiot oraz umieszczanie tej informacji w bazie danych,
- stopniowe dokumentowanie zasobu walorów stałych w formie dostosowanej do oczekiwań współczesnego odbiorcy (zwarta forma opisu, interaktywność, materiały wizualne).

Działania przewidziane w niniejszym dokumencie wpisują się w cele powyższych dokumentów.

3. AUDYT TURYSTYCZNY

Audyt turystyczny obszaru funkcjonalnego stanowi niezbędną podstawę i punkt wyjścia do opracowania części strategicznej dokumentu, wyznaczającej kierunki rozwoju turystyki na omawianym obszarze. Audyt ma również kluczowe znaczenie dla kreowania lokalnych i ponadlokalnych produktów turystycznych, jest bowiem szczegółową waloryzacją obszaru. Audyt turystyczny obejmuje analizę i ocenę walorów oraz istniejącej infrastruktury. Ważną częścią audytu jest także zbadanie i określenie aktywności marketingowej władz samorządowych oraz instytucji działających na rzecz rozwoju turystyki oraz wizerunku regionu na rynku usług turystycznych.

Celem przeprowadzenia analizy jest nie tylko pełna inwentaryzacja wszystkich zasobów obszaru projektowego, ale ocena posiadanego potencjału w zakresie rozwoju turystyki, a także wybranie spośród wszystkich zasobów tych kluczowych, które mogą przyciągnąć potencjalnego turystę. Ocena istniejącej infrastruktury oraz poznanie atutów i słabości pozwalają ocenić, jak obszar funkcjonalny jest przygotowany do przyjęcia wszystkich, którzy postanowią swój wolny czas zarówno krótkotrwały jak i wielodniowy spędzić w tym właśnie miejscu.

Wnioski płynące z audytu turystycznego umożliwią przeprowadzenie analizy SWOT – określenia mocnych i słabych stron, możliwości i zagrożeń obszaru w zakresie rozwoju tu-

rystyki. Zestawienie wniosków z przeprowadzonego audytu turystycznego oraz z analizy SWOT doprowadzi do stworzenia koncepcji rozwoju turystyki na obszarze funkcjonalnym, która w pełni powiązana jest z potencjałem jak i charakterem obszaru.

3.1. CHARAKTERYSTYKA PRZYRODNICZA DOLINY LIWCA

Atrakcyjność turystyczna obszaru funkcjonalnego powinna być oceniana w kontekście szeregu elementów odgrywających istotną rolę w rozwoju turystyki. Analiza atrakcyjności turystycznej służy pokazaniu, w jaki sposób zasoby, którymi dysponuje obszar wpływają na postrzeganie go przez turystów, a także wskazaniu potencjałów generujących lub mogących generować największy ruch turystyczny. Stanowi jednocześnie bazę, na podstawie, której tworzone są i mogą być tworzone produkty turystyczne. Ze względu na to, że analiza pokazuje unikalne i charakterystyczne cechy obszaru funkcjonalnego, umożliwia tym samym lepsze zrozumienie jego uwarunkowań w skali mikro i makro. Analiza zawiera wyjaśnienia wpływu na atrakcyjność turystyczną obszaru takich czynników jak walory naturalne, walory kulturowe, infrastruktura towarzysząca, dostępność komunikacyjna.

Zestawienie powyższych elementów pozwoli określić atrakcyjność turystyczną obszaru. Należy jednak pamiętać, iż taka ocena jest ściśle związana z produktem turystycznym oraz segmentami klientów - turystów, którzy mają być odbiorcami danej oferty. Jest to uzasadnione tym, że na omawianym terenie istnieją obszary i miejsca o bogatej historii i rozbudowanej infrastrukturze turystycznej, ale też są i takie tereny, które wyróżniają się bogatymi walorami przyrodniczymi, a zarazem nie dysponują podstawowym zapleczem turystycznym. Każdy z tych obszarów, pomimo posiadania odmiennych walorów, może być atrakcyjny turystycznie dla różnych grup odbiorców.

Należy podkreślić, iż przedstawiona w niniejszym rozdziale analiza atrakcyjności turystycznej nie stanowi kompleksowej inwentaryzacji walorów. Stąd ujęte w niej zostały tylko te elementy atrakcyjności turystycznej, które odgrywają lub mogą odgrywać decydującą rolę w generowaniu ruchu turystycznego oraz budowaniu wizerunku obszaru. Uświadomienie potencjałów, jak i ograniczeń wynikających z analizy umożliwia w konsekwencji wyznaczenie kierunków rozwoju turystyki.

Na analizę walorów turystycznych obszaru składają się wszystkie te elementy, które mogą stanowić atrakcję dla przybywających na jej teren turystów, stanowiąc podstawowy powód przyjazdu.

Walory turystyczne obszaru podzielono na walory naturalne, będące efektem działania sił natury oraz antropogeniczne, będące efektem działalności człowieka.

3.1.1. Warunki naturalne

Obszar funkcjonalny składający się z Gmin Jadów i Łochów położony jest w makroregionie Niziny Środkowomazowieckiej, w północno-wschodniej części mezoregionu Równiny Wołomińskiej i środkowej części Doliny Dolnego Bugu.

Istniejąca rzeźba terenów gminy powstała w następstwie faz ruchu lądolodu z okresu zlodowacenia środkowo-polskiego oraz procesów erozyjno-sedymentacyjnych wód fluwio-glacialnych i denudacji peryglacialnej. Cechą charakterystyczną morfologii obszaru jest fakt, że leży on w granicach dwóch jednostek: równin erozyjnych i tarasów dolin Bugu i Liwca.

Równiny erozyjne, położone na wysokości od 100-117,5 m. n.p.m. to silnie zdenudowana wysoczyzna morenowa, o powierzchni lekko pochylonej w kierunku północnym i zachodnim i płaskiej rzeźbie. Powierzchnia równin jest urozmaicona licznymi formami wydmyowymi i zagłębieniami bezodpływowymi różnej wielkości, w głównej mierze podmokłymi, które niekiedy wypełnione są małymi jeziorkami.

W obrębie wysoczyzny znajduje się dość gęsta sieć rzeczna, którą stanowią niewielkie dolinki płytko wcięte, o przekroju nieckowatym, odprowadzające swoje wody do Bugu lub Liwca. Bug jest rzeką silnie meandrującą, płynącą ze wschodu na zachód. Jego dolina zajmuje płn. część obszaru funkcjonalnego. Posiada rozległą formę, jest płaska o dobrze wykształconych tarasach zalewowych i nadzalewowych łagodnie przechodząca w powierzchnię wysoczyzny. Taras zalewowy Bugu ma szerokość ok. 3,5 m. i wyniesiony jest do 2,0 m. nad poziom rzeki. Jego płaską powierzchnię przecinają starorzecza oraz niewielkie strumienie i rowy odprowadzające wody do Bugu. Często występują tam podmokłości. Taras nadzalewowy o powierzchni płaskiej i szerokości ok. 3,5-4,0 m. wyniesiony jest o 2,0-6,0 m. nad poziom tarasu zalewowego. Rzeźba powierzchni tarasu urozmaicona jest licznymi formami wydmyowymi o dość zróżnicowanej wysokości oraz licznymi zagłębieniami i obniżeniami. Występują tam w dużym nagromadzeniu wydmy paraboliczne.

Drugą rzeką płynącą przez obszar jest Liwiec, który w górnym odcinku płynie z południowego-wschodu na północny-zachód, a w dolnym odcinku w kierunku północnym. Górny odcinek rzeki posiada wykształcone oba tarasy. Taras zalewowy wyniesiony do 2,0 m. ponad poziom rzeki tworzy szeroką ok. 1,5 km płaską powierzchnię. Natomiast taras nadzalewowy wyniesiony jest ok. 2,0-3,0 m. nad taras zalewowy o powierzchni płaskiej, urozmaiconej wielkimi formami wydmyowymi

W obrębie poszczególnych jednostek znajdują się wydmy, występujące w formie wałów lub wydm parabolicznych, miejscami bardzo dobrze wykształconych o wysokości względnej od 2,0-15,0 m.

Obszar położony jest we wschodniej części Niecki Mazowieckiej, która stanowi strukturalne zagłębienie w utworach górnokredowych, których strop zalega w rejonie Doliny Liwca na głębokości ok. 190 m poniżej powierzchni terenu. Reprezentowane są one przez osady morza płytkiego tzn. margle i wapienie.

Samą Nieckę wypełniają osady trzeciorzędowe występujące bezpośrednio pod osadami czwartorzędu. Oligocen wykształcony jest głównie w postaci piasków różnoziarnistych od pylastych do grubych ze żwirami z dużą zawartością glaukonitu z wkładkami ilów i mułków. Ogólna ich miąższość wynosi ok. 40 m a strop ich występuje na głębokości ok. 150 m. Utwory miocenu o średniej miąższości warstwy 30 m, mają podobną litologię z tym, że zawierają liczne wkładki węgla brunatnego. Pliocen charakteryzują ily pstry z przewarstwieniami piasków drobnych. Miąższość jego jest zmienna od ok. 40 m do 0 w rejonie doliny Bugu, gdzie brak jest osadów pliocenu. Występuje na zróżnicowanych głębokościach.

Nad utworami trzeciorzędowymi, występują utwory czwartorzędowe, które są wynikiem akumulacji glacialnej. Typowa dla tych utworów jest duża zmienność frakcji i to zarówno w pionie jak i w poziomie. Po okresie szeregu zlodowaceń najwyraźniej zachowały się osady zlodowacenia środkowopolskiego. W przypowierzchniowej warstwie zalegającej do głębokości 4,5 m występują: utwory plejstoceny reprezentowane przez ily zastoiskowe, gliny zwałowe oraz piaski wodnolodowcowe i piaski rzeczne tarasowe, jak i utwory holoceny m.in. utwory eoliczne drobnej frakcji, budujące wydmy oraz utwory rzeczne i bagienne (piaski, mułki, namuły i torfy).

3.1.2. Wody

Obszar leży w zlewni rzeki Bug. Bezpośrednio odwadniany jest przez rzekę Liwiec ze swoimi dopływami oraz niewielkie strumienie, które bezpośrednio wpadają do rzeki Bug.

Rzeka Bug przepływa przez północną część gminy Łochów na długości około 15 km. Jest to dolny bieg rzeki charakteryzujący się silnie rozwiniętymi meandrami. Wahania wody w rzece są duże i wynoszą nawet ponad 4,0 m. Rzeka Liwiec stanowi granicę obu gmin na tym obszarze. Jest to dolny odcinek biegu rzeki, przepływający w granicach gmin na długości około 25 km. Z obserwacji rzeki na stacji wodowskazowej wynika, że wahania wody w rzece są duże i wynoszą ponad 3,0 m.

Pozostałe dopływy Bugu i Liwca na terenie to niewielkie strumienie: Ugoszcz, Dzieciołek, Struga, Kopanka. Innym ciekim jest Osownica w Gminie Jadów przepływająca z południa na północ przez centralną część gminy i uchodząca do Liwca w rejonie wsi Borzymy. Jest ona na wielu odcinkach uregulowana lub wręcz skanalizowana, połączona z rozległym systemem melioracyjnym. Dopływami Osownicy jest Kobylanka i Borówka.

Wody stojące są nieliczne, a najważniejsze z nich, to: dystroficzne jeziora, chronione w ramach rezerwatu Śliże, stawy rybne w Jadowie.

3.1.3. Lasy

Blisko 37 % obszaru gminy Łochów stanowią lasy. W gminie Jadów lasy stanowią blisko 28 % powierzchni gminy. Należą one do IV krainy przyrodniczo - leśnej Mazowiecko - Podlaskiej w obrębie dzielnicy Niziny Mazowiecko - Podlaskiej.

Powierzchnię lasów w głównej mierze porastają gatunki charakterystyczne dla siedlisk boru świeżego. Duży udział mają również gatunki siedlisk boru wilgotnego, boru mieszanego wilgotnego oraz sporadycznie siedliska boru mieszanego świeżego i lasu mieszanego.

Na glebach średnio i silnie zbielicowanych rośnie sosna z domieszką dębu, grabu, brzozy, osiki i świerka. W podszyciu występują: jałowiec, jarzębina, leszczyna, kruszyna, a runo porasta: borówka czarna, rokit pospolity, konwalijka dwulistna, konwalia majowa, poziomka pospolita, szczawik zajęczy. W obrębie siedliska boru świeżego na glebach średnio lub silnie zbielicowanych o składzie mechanicznym piasków słabogliniastych podścielonych piaskiem luźnym, dominuje sosna z pojedynczą domieszką brzozy i miejscami świerku. Charakterystycznymi gatunkami podszycia są jałowiec, kruszyna, leszczyna, dąb, a w runie leśnym borówka czarna, borówka brusznica, rokit pospolity, widłoząb falistolistny i wrzos.

Bór mieszany wilgotny na glebach darniowo-bielicowych oglejonych, jest siedliskiem z przewagą sosny z domieszką dębu, brzozy, osiki i olszy, z gatunkami podszycia takimi jak: kruszyna, jarzębina jałowiec, leszczyna, wierzba krzaczasta, a w runie - borówka czarna, poziomka pospolita, konwalijka dwulistna, sit rozpierzchły.

Zagłębienia terenowe, gdzie występują gleby organiczne bagienne i pobagienne lub organiczno-mineralne z płytką lub średnio głęboką wodą gruntową, okresowo przypowierzchniową, porastają gatunki charakterystyczne dla olsu tzn. olsza z domieszką brzozy i jesionu, a w podszyciu występuje kruszyna, czeremcha, wierzba krzewiasta, jarzębina, porzeczka czarna, leszczyna, w runie wiązówka błotna, kosaciec żółty, przytulina błotna, porzeczka zwyczajna, bodziszek, kuklik pospolity itp.

3.1.4. Klimat

Obszar Doliny Liwca znajduje się w granicach Mazowiecko-Podlaskiego regionu klimatycznego. Warunki klimatyczne na terenie gminy nie odbiegają od przeciętnych dla regionu, lokalne odkształcenia warunków klimatycznych są niewielkie i związane są przede wszystkim z występowaniem wód powierzchniowych i podmokłości.

Dla terenów wyniesionych ponad dolinę rzeki charakterystyka termiczna przedstawia się następująco:

- roczna średnia temperatura 7,2-7,6°C,
- temperatura w lipcu 18,2°C,
- temperatura w styczniu i lutym -3,2°C - -3,9°C,
- liczba dni mroźnych 50-60,
- liczba dni z przymrozkami 110-138,
- liczba dni z pokrywą śnieżną 80-87,
- okres wegetacyjny trwa 200-210 dni,
- średnia roczna wielkość opadu od 532 do 607 mm.

Najmniejsze zachmurzenie notowane jest we wrześniu - średnio 5,1 stopnia pokrycia nieba. Największe ilości miesięczne opadu notuje się latem z maksimum w lipcu 83-86 mm, natomiast najmniejszy opad przypada na okres od stycznia do kwietnia, gdy nie przekracza miesięcznie 40 mm. Na okres wegetacyjny od kwietnia do września przypada średnio od 328-362 mm, co stanowi 60% opadu rocznego. Wilgotność względna wynosi 82 %. Największą wilgotnością charakteryzują się tereny dolinne Bugu i Liwca, w głównej mierze tereny tarasu zalewowego i staro-rzeczy oraz lokalne zagłębienia.

W poszczególnych porach roku występują znaczne zmiany w częstotliwości wiatrów i tak wiosną i latem obserwuje się poważne zmniejszenie udziału wiatrów z kierunku południowego i południowo-zachodniego, natomiast wiosną i jesienią wzrasta częstotliwość wiatrów wschodnich przeszło dwukrotnie w stosunku do zimy i lata, latem wzrasta częstotliwość wiatrów zachodnich z kierunku wschodniego, południowo-wschodniego i południowo-zachodniego. Dominują wiatry z niewielkimi prędkościami w granicach 2,3-3,5 m/sek.

Pod względem aerosanitarnym, obszar ma stosunkowo dobre warunki, wynikające z dużych obszarów leśnych oraz małego stopnia uprzemysłowienia.

Na terenie Doliny Liwca nie ustanowiono obszarów o randze parku narodowego, a z dostępnych informacji wynika, iż brak również wyznaczonych stanowisk dokumentacyj-

nych oraz zespołów przyrodniczo-krajobrazowych. Dalej wyszczególnione są formy ochrony przyrody ustanowione na terenie obszaru funkcjonalnego.

3.1.5. Obszary ograniczonego użytkowania

Nadbużański Park Krajobrazowy

Ustawa o ochronie przyrody definiuje park krajobrazowy jako „obszar chroniony ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe w celu zachowania, popularyzacji tych wartości w warunkach zrównoważonego rozwoju.”

Park położony jest wzdłuż doliny Bugu od Sterdyni do Popowa i obejmuje przyległe do tej doliny kompleksy leśne Puszczy Białej, lasów Łochowskich oraz lasy w rejonie Stoczka, Ceranowa i Sterdyni. Obszar parku - jak na tereny nizinne - charakteryzuje się wyjątkowo dużym zróżnicowaniem krajobrazu, powstałym w wyniku działalności lodowca oraz współczesnych rzek. Dzięki niewielkiej ingerencji człowieka, zarówno Bug jak i jego dolina, zachowały się w stanie zbliżonym do naturalnego, co jest rzadkością w Europie.

W Nadbużańskim Parku Krajobrazowym dominują bory sosnowe, porastające ubogie, piaszczyste siedliska. Wspaniałe ponad 100-letnie bory ze strzelistymi, wysokimi na kilkadziesiąt metrów sosnami, prezentują się znakomicie. W podszyciu dominuje często jałowiec pospolity, natomiast runo borów tworzą między innymi mchy i chronione widłaki. Najczęściej występuje widłak goździsty, ale nierzadkie są też widłak jałowcowaty, spłaszczony i wroniec.

Flora parku liczy około 1300 gatunków, w tym 38 gatunków drzew i 59 gatunków krzewów. Występuje tu 60 gatunków chronionych oraz 170 zaliczanych do rzadkich w skali kraju lub regionu, np. wierzba śniada, lepnica dwudzielna, skalnica trójpalczasta, lucerna kolczastostrąkowa i wiele innych. Wielka różnorodność siedlisk wpływa bezpośrednio na bogactwo świata zwierząt. Szczególnie różnorodny jest świat ptaków. Gatunki rzadkie i zazwyczaj najbardziej zagrożone wyginięciem, występują najczęściej w dolinie Bugu, która jest „życiową arterią” parku. W wielu miejscach doliny Bugu można jeszcze podziwiać „rycerskie” turnieje batalionów. Symbolem nadbużańskich naturalnych łąk jest kulik wielki, odzywiający się pięknym, fletowym trelem. Jeszcze kilka lat temu na suchych nadbużańskich pastwiskach i wydmach występował kulon. W Polsce zachowało się zaledwie kilka par tego ginącego ptaka.

Na terenie parku i otuliny występuje znaczna liczba dużych ssaków kopytnych. Liczebność łośa jest oceniana na 150 sztuk, jelenia na około 270, dzika ponad 400 a sarny na

2600. Jeszcze niedawno w Puszczy Białej spotykane były wilki. Nad Bugiem można znaleźć ślady żerowania bobrów - charakterystyczne zgryzy na drzewie. Coraz częściej spotykana jest także wydra. Spośród ginących gatunków gadów bardzo rzadko występują żółw błotny i gniewosz plamisty. Inne gatunki to zaskroniec, żmija zygzakowata, padalec i jaszczurki.

Występują tu - chociaż nielicznie - orlik krzykliwy, trzmielojad, kobuz, krogulec, pustułka. Na obszarze parku i otuliny znajduje się ponad 140 pomników przyrody, w tym 25 grup drzew, trzy aleje, jedno wzgórze ostańcowe oraz jedno stanowiska podziemnego grzyba. Pozostałe pomniki to pojedyncze drzewa.

Obszar parku posiada bardzo duże - dotychczas wykorzystywane w niewielkim stopniu - walory turystyczne. Na terenie parku wyznaczono wiele tras turystyki pieszej, rowerowej i motorowej. Spływy po Bugu dostarczają niezapomnianych wrażeń.

Na obszarze znajdują się następujące leśne rezerваты przyrody :

Jegiel

Rezerwat leśny położony w pobliżu wsi Szumin, na zabagnionym tarasie doliny Bugu, obejmujący zbiorowiska o charakterze naturalnym - olch oraz rzadką w tej części kraju świerczynę na torfie. Zajmuje powierzchnię 18,54 ha i został utworzony w roku 1981. Stary, 120-letni drzewostan olszowy występuje w północnej części rezerwatu z licznymi wykrotami powalonych drzew, nadaje rezerwatowi puszczański charakter. W południowej części rezerwatu występuje dojrzały bór świerkowy, z udziałem pomnikowym, ponad 200 - letnich okazów świerku; ostoja łośia i dzika. Celem ochrony jest zachowanie rzadko spotykanego zbiorowiska leśnego- świerczyny na torfie.

Czaplowizna

Rezerwat leśny w obrębie NPK o zróżnicowanej szacie roślinnej i bogatej awifaunie lęgowej, utworzony na powierzchni 213,23 ha w roku 1980. Stwierdzono tu 45 gatunków ptaków lęgowych, m.in.: bociana czarnego, słonkę, kraskę, gila, pięć gatunków dzięciołów i wiele innych. Często na teren rezerwatu zalatuje żuraw oraz ptaki wodne i błotne, gnieźdzące się na pobliskich terenach nadbużańskich. Powodem jego powstania jest zachowanie krajobrazu w stanie zbliżonym do naturalnego głównie w siedliskach wilgotnych i ochrona ostoi zwierzyny.

Wilcze Blota

Rezerwat krajobrazowy utworzony w roku 1996 na obszarze 89,26 ha na terenie lasów państwowych, łąk i nieużytków w NPK (działki nr 211, 212, 216, 217 – obręb Samotrzask). Obejmuje różnorodne zbiorowiska roślinne, wykształcone w oligotroficznych glebach bieli-

cowych, bagiennych oraz torfowych. Zachodnią i północną część rezerwatu zajmują zbiorowiska leśne - bory sosnowe oraz olszy. W części wschodniej i południowej występują łąki, pastwiska i torfowiska, miejscami porośnięte krzewiastymi wierzbami. Celem ochrony jest zachowanie ze względów naukowych, dydaktycznych i krajobrazowych zróżnicowanego pod względem florystycznym, fitosocjologicznym i krajobrazowym torfowiska z przylegającymi do niego olsami i borami.

Ślize (rezerwat krajobrazowy)

Nazwa rezerwatu Ślize pochodzi od nazwy uroczyska leśnego, stanowiącego część dużego kompleksu leśnego zwanego Białym Ługiem. Zbiorniki wodne w rezerwacie Ślize powstały w wyniku eksploatacji torfu. Istniejący zbiornik rozdzielony jest groblą na dwa mniejsze akweny: wschodni i zachodni. Zbiorniki wodne wraz z groblą mają powierzchnię 9,94 ha, co stanowi 22,6 % powierzchni rezerwatu.

Na obu jeziorach stwierdza się fragmentaryczny rozwój roślinności wodnej, tworzą ją jedynie zespół „lilií wodnych”. Główną rolę odgrywają rośliny o liściach pływających po tafli wody: grzybień białe oraz sporadycznie występujące pływacze.

Na warstwie torfowców stwierdzono występowanie czermieni błotnej siedmiopalcznika błotnego, bobrka trójlistkowego, turzycy dziobkowatej, turzycy ciborowatej, wełnianki wąskolistnej, tojeści bukietowej, karbieńca pospolitego. W dalszej kolejności występuje zbiorowisko mszysto – turzycowe, na które intensywnie wkraczają zarośla wierzb, sosny i brzozy powodując zarastanie torfowiska.

Na zdecydowanej długości strefy przybrzeżnej stwierdza się występowanie szuwaru trzcinowego, który tworzy niemal wyłącznie trzcina pospolita, z niewielką domieszką tataraku zwyczajnego i pałki szerokolistnej. Wśród zbiorowisk leśnych największą powierzchnię zajmuje trzęślicowy bór bagienny, stwierdzono także występowanie suboceanicznego boru świeżego *Peucedano – Pinetum*.

W rezerwacie Ślize zinwentaryzowano następujące gatunki roślin objęte ochroną ścisłą: grzybieńczyk wodny i widłak jałowcowaty oraz częściową: grzybień białe, kalina koralowa, kruszyna pospolita, konwalia majowa.

Dolina Liwca PLB14002

Obszar Natura 2000 – Dolina Liwca obejmuje łączną powierzchnię równą 23 646 ha. W jego granicach znajduje się dolina Liwca od źródeł rzeki do ujścia do Bugu w miejscowości Kamieńczyk. W powiecie wołomińskim fragment ostoi znajduje się w gminie Jadów. Rzeka Liwiec ma długość 126 km, szerokość od 5 do 25 m, a wahania poziomu wody w rzece wynoszą nawet do 3 m.

W Dolinie Liwca dominują siedliska łąkowe i pastwiska stanowiące 50 % powierzchni obszaru, które głównie powstały na zmeliorowanych bagnach. W dalszej kolejności na 33% powierzchni występują siedliska rolnicze, natomiast lasy stanowią jedynie 24 % powierzchni obszaru. Lokalnie występują łągi olchowe i olchowo-jesionowe, w niewielkich kompleksach leśnych dominuje sosna.

Obszar Dolina Liwca został utworzony przede wszystkim dla ochrony 19 – tu następujących gatunków ptaków wymienionych w Załączniku I Dyrektywy Ptasiej: bąk, bocian czarny, bocian biały, błotniak stawowy, orlik krzykliwy, kropiatka, zielonka, derkacz, żuraw, rybitwa czarna, rybitwa rzeczna, zimorodek, dzięcioł czarny, dzięcioł średni, lerka, świergotek polny, podróżniczek, pokrzewka jarzębata i ortolan.

W załączniku II Dyrektywy Ptasiej wymieniono bolenia, piskorza, kozę i kozę złotą występujące w Liwcu. Ponadto dolina jest miejscem występowania starołubu łąkowego i rzepiku szczeciniastego – roślin również wymienionych w tej Dyrektywie.

Do europejskiej sieci terenów chronionych Natura 2000 zostały włączone specjalne obszary ochrony (SOO)

Ostoja Nadliwiecka PLH140032

Ponad połowę obszaru stanowią łąki i zarośla, jedną piątą obszary rolnicze, pozostałą część lasy (głównie liściaste, w mniejszym stopniu iglaste i mieszane) oraz obszar wodny rzeki Liwiec. Liwiec należy do największych dopływów rzeki Bug. Początek bierze w rozległej, zatorfionej niecce będącej najprawdopodobniej dawnym jeziorem lodowca. Do lat II połowy XX w. znajdował się tu jeden z największych w Polsce kompleksów torfowisk niskich typu dolinowego noszący nazwą Bagna Klimonty lub Torfowisko Klimonty, który zmeliorowano i zamieniono na łąki. Liwiec płynie przez teren o konfiguracji falistej i pagórkowatej, przecinając obszar morenowy w okolicach Kisielan i Mokobód koło Siedlec. Częściowo rzeka wykorzystuje w swoim biegu rozległe niecki wytopiskowe po bryłach martwego lodu. Podłoże rzeki jest bardzo urozmaicone, na przemian piaszczyste, żwirowe, gliniaste i zamulone. Wielokrotnie podejmowano próby regulacji koryta, ale zmieniono je jedynie w górnym i częściowo w środkowym biegu. Na odcinku od Pogorzela do ujścia Liwiec płynie naturalnym, zmiennym, co do głębokości i szerokości korytem, tworząc liczne meandry. W dolnym odcinku występują liczne wyspy, śród rzeczne płycizny, łachy, plaże i starorzecza.

W dolinie dominują użytki zielone tworzące mozaikę z lasami łągowymi, olchami, zaroślami wierzbowymi oraz szuwarami. Krajobraz urozmaicają pojedyncze drzewa i ich grupy. Lokalnie w wielu miejscach postępuje wtórne zabagnienie i obserwowana jest dyna-

miczna regeneracja naturalnej roślinności. Czynnikiem stymulującym tych procesów jest zaprzestanie użytkowania oraz działalność bobrów.

Dolina Liwca to cenny krajobrazowo i przyrodniczo kompleks przestrzenny różnych środowisk reprezentujących pełną skalę wilgotnościową siedlisk występujących w dolinie rzecznej i warunkujący ściśle określone zespoły roślin i zwierząt. Charakterystycznym elementem tutejszego krajobrazu są lasy łąkowe. Najpospolitszymi zajmującymi największe powierzchnie są łągi olszowo-jesionowe. Różnicują je przede wszystkim wiek drzewostanów oraz stopień uwilgocenia, zależny od występowania lub braku zalewów. W środkowym i dolnym odcinku Liwca wzrasta stopniowo udział i reprezentatywność nadrzecznych łąg wierzbowych. Największe i najcenniejsze fragmenty tych lasów znajdują się poniżej Urli i Barchowa (gminy: Jadów i Łochów).

W dolnym odcinku Liwca wzrasta liczba starorzeczy. Te naturalne zbiorniki wodne są wynikiem erozyjnej i akumulacyjnej działalności rzeki zmieniającej często swoje koryta w granicach tarasu zalewowego. Starorzecza w obrębie obszaru są zróżnicowane pod względem wieku i kształtu. Mają najczęściej charakter zbiorników wygiętych w kształcie liter: C, L, S i U lub rzadziej przybierają owalny kształt litery O. Znacznie rzadziej występują w formie wydłużonych rynien bocznych. Ich głębokość wynosi średnio 0,5-2 m. Powierzchnia starorzeczy jest bardzo różna i waha się od kilkudziesięciu m² do kilku hektarów. Strome i wklęsłe brzegi tych zbiorników porastają gatunki wierzb, topola oraz olsza czarna. Wypukłe, niskie i płaskie brzegi zasiedla roślinność namuliskowa i szuwarowa, przechodząca w zewnętrzny pas zarośli, zadrzewień lub łąk. Dna najstarszych starorzeczy znajdujących się w zasięgu wód powodziowych, pokryte są osadami pochodzenia organicznego z domieszką frakcji mineralnych. Zbiorniki leżące poza zasięgiem wód powodziowych wysłane są mułem organicznym, którego zasadniczym składnikiem jest detrytus roślinny.

Pospolite w obrębie obszaru są zróżnicowane pod względem fizjonomii i składu gatunkowego, nitrofilne niżowe nadrzeczne ziołorośla okrajkowe. Tworzą one wąskie pasy o różnej długości, rozmieszczone niemal na całym terenie. Pod względem fitosocjologicznym wyróżniono tu trzy grupy ziołorośli: okrajkowe zbiorowiska welonowe porastające bezpośrednio obrzeża koryta rzeki Liwiec, reprezentowane przez fitocenozy kianiaki pospolitej i kielisznika zwyczajnego oraz pospolite w dolinie ziołorośla kielisznika zaroślowego i wierzbownicy kosmatej, pokrzywy i kielisznika zwyczajnego oraz kielisznika zwyczajnego i sadzca konopiastego. Występują przede wszystkim wzdłuż rowów melioracyjnych. Poza tym, spotkać je można na brzegach łągów olszowo-jesionowych, zarośli wierzbowych oraz

starorzeczy. W ich składzie gatunkowym pojawiają się gatunki przechodzące ze zbiorowisk kontaktowych.

Do osobliwości tego terenu należą niewielkie płaty nizinnych torfowisk zasadowych, które cechuje obfite występowanie kruszczyka błotnego i wełnianki szerokolistnej. Na okresowo odsłoniętych dnach stawów rybnych pojawiają się zbiorowiska drobnych roślin jednorocznych na wilgotnych i mokrych podłożach mineralnych dostępnych dla roślinności tylko przez krótki czas w ciągu roku. Do szczególnie interesujących gatunków roślin naczyniowych należą gatunki wymienione w Polskiej Czerwonej Księdze Roślin - cibora żółta i krwawnica pospolita. Ich obecność warunkuje ekstensywna gospodarka rybacka w obrębie stawów hodowlanych.

Dolina Liwca jest ważną ostoją dla fauny. Szczególne znaczenie ma dla ptaków i ichtiofauny. Wśród tej ostatniej stwierdzono 6 gatunków wymienionych w Załączniku II Dyrektywy Siedliskowej. W głównym korycie systemu rzeki Liwiec lokalnie szczególnie licznie występują różanka i koza. Poprawa jakości wody oraz czynna ochrona spowodować mogą dynamiczny rozwój ich populacji.

Obszar to jedno z centrów występowania w województwie wydry i bobra. Po dolinie Bugu jest to najważniejsza w województwie ostoja staroduba błotnego. Stwierdzono tu również w latach 80-tych lipiennika, jednak ze względu na brak kontynuacji badań, stanowiska te nie zostały potwierdzone w późniejszym okresie.

Dolina Liwca to jedna z najważniejszych ostoi dla populacji: poczwarówek - zwężonej i jajowatej oraz skójki gruboskorupowej. Stwierdzono tu również zatoczka łamliwego.

Obszar ten ma szczególne znaczenie dla ochrony i zachowania brzozy niskiej, gatunku figurującego w Polskiej Czerwonej Księdze Roślin. Jej populacja na odcinku Czepielin-Golice liczy ok. 200 osobników i jest jedną z największych w województwie mazowieckim.

Dolina Liwca ma również duże znaczenie pod względem biogeograficznym. Stanowi m.in. najdalej wysunięte na północ miejsce występowania ważki lecichy białoznacznej, będąc tym samym północną granicą zasięgu tego gatunku. Z innych rzadkich gatunków warty podkreślenia jest północny gatunek ważki - łątka wiosenna. Szczególną rzadkością jest obecność chrząszcza, który w Polsce notowany był zaledwie na kilku stanowiskach. Tutaj też odkryto bardzo rzadkiego w Polsce pająka *Tetragnatha reimoseri*. Tym samym stanowisko to stało się elementem łącznikowym izolowanych do tej pory względem siebie populacji w północno-wschodniej Polsce i na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim. Dla borealnego pająka *Aphileta misera* dolina Liwca jest południowym krańcem zasięgu.

Przeprowadzone w stawach rybnych obszaru badania wykazały duże bogactwo gatunkowe brzuchorzęsków. Znalezienie *Ichthyidium bifurcatum* jest drugim stwierdzeniem tego gatunku w Polsce, a trzecim na świecie! Ogólny wskaźnik różnorodności gatunkowej dla tej grupy zwierząt wyniósł 2,73. Dla porównania wskaźnik różnorodności gatunkowej brzuchorzęsków dla lasów łęgowych Puszczy Białowieskiej wynosi 2,95, a dla eutroficznych jezior - 2,03-2,54.

Dolina Dolnego Bugu (PLB140001)

Obszar obejmuje ok. 260 km odcinek doliny Bugu od ujścia Krzyny do Jeziora Ze-grzyńskiego. Większość doliny pokrywają suche, ekstensywnie użytkowane pastwiska. Obszary bagienne są usytuowane głównie przy ujściach rzek, dopływów Bugu, oraz wokół pozostałych fragmentów dawnych koryt rzecznych. Koryto Bugu jest w większości nie zmienione przez człowieka, pozostały tu liczne, piaszczyste wyspy, nagie lub porośnięte wierzbowymi lub topolowymi łęgami nadrzecznymi; wzdłuż rzeki występują dobrze rozwinięte zarośla wierzbowe. Pierwsza terasa rzeki obfituje w starorzecza, zróżnicowane pod względem wielkości, głębokości i stopnia porośnięcia przez roślinność wodną. Do ostoi włączony jest także kompleks lasów liściastych między miejscowościami Drażniew i Platerów. Występuje co najmniej 38 gatunków ptaków z Załącznika I Dyrektywy Ptasię 79/409/EWG, i 61 gat. ptaków wędrujących oraz 11 innych gat. zwierząt i 3 gat. roślin wymienione w Załączniku II Dyrektywy 92/43/EWG, 13 gatunków z Polskiej Czerwonej Księgi (PCK), oraz 42 gat. roślin chronionych.

Bardzo ważna ostoja ptaków wodno-błotnych. Jedno z nielicznych w Polsce stanowisk łęgowych gadożera; do niedawna jedno z nielicznych w Polsce stanowisk kulona. W okresie łęgowym obszar zasiedla co najmniej 1% populacji krajowej następujących gatunków ptaków: bączek (PCK), bocian czarny, brodziec piskliwy, cyranka, czajka, czapla siwa, krwawodziób, gadożer (PCK), kszyc, kulik wielki (PCK), płaskonos, podróżniczek (PCK), rybitwa białoczelna (PCK), rybitwa czarna, rybitwa rzeczna, rycyk, sieweczka rzeczna, sieweczka obrożna (PCK), zimorodek; w stosunkowo wysokim zagęszczeniu (C7) występują: bocian biały, kania czarna, derkacz, wodnik i samotnik.

Bogata fauna bezkręgowców, m.in. interesujące gatunki pajaków (*Agyneta affinis*, *A. saxatilis*, *Chocorna picinus*, *Enoplognatha thoracica*, *Enophrys aequipes*, *Hahnia halveola*, *Iberina candida*, *Leptyphantès flavipes*, *Styloctetor stativus*). Cenny kompleks nadrzecznych lasów o zachowanym charakterze naturalnym, oraz szereg zbiorowisk roślinnych związanych z siedliskami wilgotnymi. Stanowiska rzadkich gatunków roślin.

Największe zagrożenie dla tutejszej awifauny stwarzają obwałowania i odcinanie starorzeczy od współczesnego koryta rzeki oraz zabudowa doliny. Zanieczyszczenie wód, melioracje, tamy zaporowe, trasy szybkiego ruchu, przebudowa drzewostanów w kierunku monokultur sosnowych, kłusownictwo.

Obszar podlega działaniom z zakresu ochrony przeciwpowodziowej. Istniejące obiekty i urządzenia związane z ochroną przeciwpowodziową oraz koryto rzeczne wymagają utrzymywania ich w należytych stanie technicznym. Na obszarze będą prowadzone działania zapewniające swobodny spływ wód oraz lodu. Przy wykonywaniu powyższych zadań zachowana zostanie dbałość o utrzymanie dobrego stanu ekologicznego doliny. Wykonywanie tych prac obejmuje różne fragmenty doliny rzecznej i nie ma istotnego wpływu na całość obszaru Natura 2000.

Obszar zatwierdzony w kwietniu 2004, nadzór sprawuje Dyrektor Nadbużańskiego Parku Krajobrazowego. Na terenie gminy Łochów 1.955,3 ha, w całości pokrywa się z NPK, a w jego skład wchodzi rezerwat Jagiel.

3.2. WALORY KULTUROWE

Walory antropogeniczne będące efektem działalności człowieka, są jednym z istotnych motywów przyjazdu turystów niemal do każdego regionu. Obiekty architektoniczne sakralne i świeckie, założenia parkowo-pałacowe, obiekty poprzemysłowe, układy urbanistyczne, obiekty muzealne, czy też ślady dawnej tradycji i kultury ludowej w wielu przypadkach przesądzają o tym, że dana destynacja jest atrakcyjna dla turystów. Europejski Komitet Ekonomiczno-Społeczny (ciało doradcze Komisji Europejskiej) podaje w swojej opinii, że turystyka kulturowa (rozumiana, jako powiązana z walorami artystycznymi i krajobrazowymi, dziedzictwem historycznym i artystycznym oraz tradycjami lokalnymi) należy do sektorów turystycznych o najwyższym potencjale wzrostowym. Co więcej, napływ turystów zagranicznych spoza Unii Europejskiej do Europy jest w dużej mierze podyktowany chęcią zapoznania się z walorami kulturowymi. Jednocześnie raport Komitetu podkreśla, iż dziedzictwo kulturowe Europy jest tą jedyną, unikalną, niepodrabialną wartością, która decyduje o przewadze konkurencyjnej kontynentu i jego znaczeniu na turystycznej mapie świata. Tradycyjna kultura ludowa jest ważnym walorem krajoznawczym. Obejmuje ona zjawiska bezpośrednio związane z ludem i jego życiem, stąd też ma ona zarówno charakter materialny jak i duchowy.

Punktem wyjścia do zrozumienia i przeanalizowania potencjału kulturowego obszaru jest historia, która jest bezpośrednio powiązana z pozostałym dziedzictwem kultury materialnej oraz spuścizny niematerialnej.

3.2.1. Historia ziem jadowskiej i łochowskiej

Gmina Jadów

Wzmianki historyczne danego obszaru zazwyczaj dotyczą największych skupisk ludności, dzieje się tak z oczywistych przyczyn dlatego większość informacji z dziejów obszaru Doliny Liwca będzie dotyczyć właśnie tych małych stolic omawianego terenu – Łochowa i Jadowa.

Jadów powstał prawdopodobnie na początku XV wieku. Pierwotnie wieś nosiła nazwę „Jady” – od jadowitych węży żyjących w okolicznych lasach. Prawa miejskie Jadów uzyskał w roku 1823 roku, wtedy też ukształtował się obecny układ urbanistyczny miasta z charakterystycznym, największym w okolicy rynkiem oraz zabudową przyrynkową. Wśród licznej zabudowy regionalnej, nierzadko drewnianej, aż 26 budynków zostało wyszczególnionych jako zabytkowe w miejscowym Planie Zagospodarowania Przestrzennego.

Początki Jadowa datuje się na przełom XIV/XV wieku. W 1473 r., za panowania księcia mazowieckiego Bolesława IV, erygowana została parafia Jadowska. Dzięki położeniu na skrzyżowaniu szlaków handlowych w 1475r. Jadów otrzymał przywilej targowy i prawo organizowania jarmarków. Do 1660 r. Jadów i tereny przyległe należały do dóbr królewskich, stąd też i nazwa "Królewszczyzna". Pomyślny rozwój osadnictwa został gwałtownie zahamowany przez najazdy szwedzkie, które spustoszyły w znacznym stopniu te ziemie.

W 1654 roku Jadów, będący własnością królowej Marii Ludwiki, żony króla Jana Kazimierza, został oddany zakonowi sióstr wizytek z Warszawy, które w 1771 r. przekazały dobra jadowskie rządowi, ten z kolei wydzierżawił je Janowi Kuczyńskiemu.

W 1815 r. zostało utworzone Królestwo Polskie pod berłem cara Aleksandra I, które posiadało dość znaczną autonomię. Jadów znalazł się wówczas w powiecie stanisławowskim, na czele którego stał komisarz Jakub Gerlicz, zdymisjonowany oficer rosyjski. Rozkwit miejscowości związany jest z przejęciem dóbr jadowskich przez hrabiego Stanisława Zamoyskiego herbu Jelita w zamian za odstąpienie (komu?) twierdzy Zamość i ziem przyległych. W tych czasach powstały tu niewielkie fabryki włókiennicze

Nadanie praw miejskich nie pociągnęło za sobą szybkiego procesu urbanizacyjnego i industrializacyjnego, choć Zamoyski zgodnie ze swoim planem rozbudowy i rozwoju mia-

sta, wybudował niewielką fabrykę sukna, haftów, perkalu i papieru oraz tartak i młyn wodny. Wyroby tych zakładów nie znajdowały zbytu z powodu ogólnej nędzy panującej na wsi. Zakłady te uległy zniszczeniu w 1831 roku w czasie powstania listopadowego. Zniszczeniu i splądrowaniu przez wojska rosyjskie połowa miasteczka. W Jadowie nigdy nie został zbudowany ratusz, do budowy, którego był zobowiązany Zamoyski aktem lokacji z dnia 19 sierpnia 1823 r. W początkach 1827 roku Komisja Spraw Wewnętrznych w wyniku nacisku Komisji Miast poczęła się domagać u dziedzica Jadowa, aby ten przystąpił do realizacji ratusza w Jadowie. Zamierzenie to nie zostało jednak zrealizowane z powodu wybuchu powstania listopadowego.

W 1831 roku po śmierci Stanisława Zamoyskiego dobra jadowskie przeszły na własność jego syna Andrzeja. W 1830 roku objął w posiadanie w wyniku podziałów rodzinnych trzy klucze majątków, w tym również klucz jadowski. W historii Jadowa nowy właściciel zapisał się jako zdecydowany innowator. Wprowadził oczynszowanie w zamian za odrabianie dniówek i stosował nowe metody gospodarowania. Idąc w ślady ojca Stanisława, usiłował rozwinąć rzemiosło i przemysł w Jadowie. Za jego czasów powstają właśnie przędzalnie i gręplarnie wełny, lnu oraz niewielka fabryczka okuć metalowych. Nie miały one jednak zbyt wielkiego powodzenia i szybko upadły z powodu braku zbytu, co wynikało z silnej konkurencji fabryk warszawskich. Hrabia Zamoyski w celu pomnożenia swoich zysków, wykupił od proboszcza tzw. "prawo propinacji", tj. produkowania i wyłącznego sprzedawania wódki. Buduje wtedy gorzelnię w Szewnicy i Łochowie, zakłada karczmy dworskie.

Jadów od chwili, kiedy został miastem, zaczął stanowić dość poważny ośrodek gospodarczy skupiający interesy mieszkańców okolicznych wsi. Cotygodniowe targi znacznie przyczyniły się do rozwoju handlu i rzemiosła. Ściągały one wielu kupujących i sprzedających. Sporo zajęcia mieli również i chałupnicy – tkacze, szewcy, krawcy, którzy znajdowali zbyt na produkowane przez siebie artykuły. Jadowskie płótna i samodziały, kilimy, wełniaki i pasiaki cieszyły się dużym powodzeniem, podobnie jak wyroby garncarskie i meble z wikliny.

Rozwój miasteczka został przerwany po powstaniu styczniowym, gdy na mocy ukazu cara Aleksandra II z 1869r. Jadów utracił prawa miejskie.

Od 1830 roku do Jadowa zaczęli napływać Żydzi zwabieni możliwością prowadzenia handlu i rzemiosła. Produkcja tkacka w Jadowie opierała się głównie na wyrobach szat liturgicznych ludności żydowskiej. Pod koniec pierwszej połowy XIX wieku ludność żydowska stanowiła ok. 43,0% ogółu mieszkańców miejscowości. W 1865 roku przystąpiono do budowy świątyni żydowskiej, która jednak nie zachowała się do dzisiejszych czasów.

Pod koniec XIX wieku wzniesiono nowy murowany kościół. W okresie dwudziestolecia międzywojennego pobudowano szereg budynków mieszkalnych oraz użyteczności publicznej. Dzisiejszy układ urbanistyczny Jadowa w wielkiej mierze zachowuje historycznie ukształtowany charakter. Jest oparty o staropolskie szlaki komunikacyjne z czasu przed lokacją miasta oraz plac rynkowy wraz z otaczającą go siatką ulic z czasów lokacji.

W czasie II wojny dokonał się nowy podział ziem polskich. Hitlerowscy okupanci wcielili do Rzeszy zachodnią część kraju, a z pozostałej im reszty, utworzyli Generalne Gubernatorstwo. W jej skład weszły tereny gminy Jadów w dystrykcie warszawskim. Po zakończeniu działań wojennych na tych terenach, przywrócono podział administracyjny z 1939 r. Przed reformą administracyjną kraju w 1975 r. tereny gminy Jadów należały do województwa warszawskiego, powiatu wołomińskiego. Po reformie w 1975 r. m.in. likwidującej powiaty, gmina Jadów weszła do nowo utworzonego województwa siedleckiego, aby ostatecznie trafić do województwa mazowieckiego i powiatu wołomińskiego podczas ostatniej reformy administracyjnej dzielącej Polskę ponownie na większe województwa i przywracającej powiaty.

Gmina Łochów

Łochów, położony nad Liwcem, w pobliżu jego ujścia do Bugu, wzmiankowany był po raz pierwszy w 1378 r. (wówczas pod nazwą Lochowo) w Archiwum Konsystorza Generalnego Płockiego. Jest tu mowa o akcie erekcji kościoła w Łochowie. Tegoż roku zaczęto gromadzić materiały i budować kościół. Jednak w następnym roku odstąpiono od budowy i wszystkie zgromadzone już materiały przewieziono do Kamionolasu (tak wtedy zwanej Kamionny) i tam zbudowano kościół parafialny. Usytuowano go na terenie obecnej szkoły w Kamionnie. Zwyczajem tamtych czasów w otoczeniu kościoła umiejscawiano cmentarz. Mieszkańcy Kamionny przystępując do budowy szkoły przed 1929 rokiem natrafili pośród zarośli na zachowane jeszcze w niezłym stanie, krzyże cmentarne i groby. Przyczyna innej lokalizacji kościoła była uzasadniona. Trzeba pamiętać, że zakładana parafia miała objąć osadników zamieszkałych wzdłuż doliny rzeki Liwiec począwszy od strumyka Lubicza na wschodzie aż po ujście rzeki Liwiec do Bugu. Odległość między wschodnią, a zachodnią granicą zakładanej parafii wynosiła w linii prostej około 20 km. Kamionna leży znacznie bliżej środka tego odcinka niż Łochów, a najbliższe parafie, w tym czasie znajdowały się jedynie w Jadowie, Kamieńczyku, Prostymy i Liwie. Dopiero kilkadziesiąt lat później powstają parafie: w Stoczku, Sadownem i Stanisławowie, co zamyka okres tworzenia parafii i ustalania administracji kościelnej w tej części diecezji płockiej. Przekazy ustne dotyczące przeniesienia parafii do Kamionolasu są bardziej barwne:

- kościół spłonął zanim budowę zakończono,
- zapadł się pod ziemię za grzechy swawolnego dziedzica,
- woły zwożące budulec w lesie pokłękły w Kamionolasie i nijak nie można było ich zmusić, by ciągnęły go dalej, co potraktowano jako miejsce wyznaczone przez Opatrzność.

Przekazy pamięciowe wskazują na nazwę Łochów nie tylko od stanowiska „łowczego”, ale również od „łochwy” – zimowego legowiska niedźwiedzia, czy też nawet od „łochini”, – jednej z jagód leśnych. Z ustnych przekazów dowiadujemy się, że odbywały się tutaj „królewskie łowy”, których tradycja sięgała aż po XX wiek. Nazwa „Łochowo” funkcjonowała do drugiej połowy XIX wieku. W wyniku polityki rusyfikacyjnej polegającej m.in. na zniesieniu języka polskiego w urzędowych zapisach od 1882 roku nazwę zmieniono na „Łochów”. Miejsce pierwszego dworu znajdowało się znacznie bliżej rzeki niż obecny pałac. Mogło to być miejsce na wysokim brzegu Liwca, gdzie obecnie pozostał po nim dobrze zachowany ślad fosy długości około 70 m., która otaczała niegdyś teren dworu. Meandrujący w tym miejscu Liwiec, niszcząc wysoki brzeg, przybliżył się do dworzyska. Właściciel dóbr nie miał wyjścia, przeniósł swą siedzibę dalej od rzeki, na północny – wschód, którą również otoczył fosą. Po wybudowaniu pałacu (w XIX wieku), opuszczono tę drugą wyspę i nazwano ją „Saską Kępą”. Na miejscu dworu ustawiono figurę Matki Boskiej na wysokim cokole. Ślady dawnego dworzyska ulegają zatarciu poprzez dalszą niszczącą działalność rzeki. Ślad „królewskich łowów” znajdujemy w artykułach związanych z rocznicą Grunwaldu w „Kulisach” z 1985 roku. Otóż przed największą bitwą Średniowiecza, za jaką niektórzy uznają bitwę z 1410 roku pod Grunwaldem, obie strony przygotowywały się intensywnie do walnej rozprawy. Bardzo starannie przygotowywał się Jagiełło. W czasie zimy z 1409 na 1410 rok gromadzono zapasy żywności dla wojska co pozwoliło wyżywić wojsko podczas kampanii przeciwko Zakonowi Krzyżackiemu.

Ostatnie „królewskie łowy” w Łochowie były urządzone przed II wojną światową w których brali udział: Prezydent RP Mościcki i Marszałek Śmigły – Rydz jako goście hr. Kurnatowskiego.

Od 1794 roku Łochowo znajdowało się w zaborze austriackim. W latach 1809-1815 w Księstwie Warszawskim, a od 1815 roku w Królestwie Polskim. W 1800 roku część dóbr łochowskich należąca do Ignacego Zielińskiego nabyła rodzina Hornowskich herbu Korczak. W 1848 roku na licytacji cały majątek łochowski kupił Józef Hornowski. 6 listopada 1858 roku Józef Hornowski sprzedał część swoich gruntów pod budowę Kolei Warszawsko-Petersburskiej. Otwarcie linii kolejowej w 1862 roku spowodowało rozwój miejscowości.

W 1868 roku została oddana do użytku stacja osobowo-towarowa Łochów. Od razu przydzielono jej ważną rolę co widoczne było w rodzaju i wielkości zabudowy. Wzniesiono murowany dworzec. Wybudowano obszerną parowozownię, drewnianą wieżę ciśnień oraz pompownię nad Liwcem. Przy stacji mieszkało wiele rodzin obsługujących dworzec, parowozownię i tory. Dla nich został zbudowany dom wielorodzinny oraz budynki gospodarcze: obora, komórki, piwnice. W pobliżu Łochowa w 1873 roku została otwarta fabryka podkładów kolejowych w Baczkach.

W 1871 roku pożar strawił znaczną część zabudowy wsi położonej nad rzeką. W wyniku tego zdarzenia osadnictwo w miejscowości zaczęło się rozwijać głównie w pobliżu torów kolejowych. W 1882 roku w związku z rusyfikacją nazw polskich w Królestwie Polskim urzędowo Łochowo otrzymało nazwę Łochów.

W 1878 roku Józef Hornowski przepisał majątek Łochowo swojemu powinowatemu, Medardowi Stanisławowi Downarowiczowi herbu Przyjaciel, który w 1882 roku odsprzedał go właścicielowi Jadowa, Zdzisławowi Zamoyskiemu. Zamoyscy byli w posiadaniu dóbr łochowskich do 1919 roku.

W 1919 majątek Łochów jako posag Izabelli Zamoyskiej przeszedł na własność rodziny Kurnatowskich herbu Łódzia.

Nowy właściciel dóbr łochowskich Eryk Kurnatowski był znanym w II Rzeczypospolitej pasjonatem koni. W 1931 roku założył on w Łochowie stadnię, która w latach 1935-1939 była notowana na pierwszym miejscu wśród wszystkich stajni w Polsce. Największymi sukcesami hodowli było pięciokrotne zdobycie Wielkiej Warszawskiej oraz prawie wszystkich nagród imiennych na torze wyścigów konnych w Warszawie.

Sukcesy Eryka Kurnatowskiego w hippice nie przekładały się jednak na umiejętność rozsądnego gospodarowania. Właściciel Łochowa znany był bowiem z wystawnego i hulaszczego życia, które znacznie zubożyło posiadany przez niego majątek i spowodowało, że w latach trzydziestych XX wieku był on zmuszony sprzedać część swoich dóbr.

10 września 1939 roku na stacji kolejowej w Łochowie został zbombardowany polski pociąg pancerny Generał Sosnkowski. Pod koniec września 1939 roku Łochów odwiedził Adolf Hitler, który wizytował w tym czasie jednostki Wehrmachtu biorące udział w walkach o Warszawę. Kampania wrześniowa zakończyła istnienie w Łochowie stadniny. Po wkroczeniu wojsk niemieckich konie należące do rodziny Kurnatowskich zostały skonfiskowane i wywiezione do Mariendorfu w Brandenburgii.

W 1944 roku dobra łochowskie zostały znacjonalizowane, a następnie rozparcelowane. Rozpoczęto odbudowę infrastruktury kolejowej, która uległa prawie całkowitemu zniszczeniu w sierpniu 1944 roku.

W latach pięćdziesiątych XX wieku rozpoczął się dynamiczny rozwój miejscowości. Związane to było przede wszystkim z odbudową Warszawy, w której potrzebowano rąk do pracy.

17 grudnia 1968 roku Łochów otrzymał prawa miejskie[3]. Do miasta włączono osady Wymysły i Baczki Fabryczne. Zaczęto budować i wytyczać nowe ulice. Zaczęły powstawać nowe domy prywatne, głównie parterowe, ceglane. W latach siedemdziesiątych XX wieku rozbudowano zakłady pracy w Baczkach i Ostrówku. W latach 1974-1977 wybudowano w mieście kościół parafialny (wcześniej parafia znajdowała się w Budziskach).

W 1982 roku otwarto bezpośrednio, zelektryfikowane połączenie kolejowe z Łochowa do Warszawy. Zaczęły powstawać nowe osiedla mieszkaniowe.

23 lipca 2007 roku gmina Łochów została laureatem rankingu samorządów gazety Rzeczpospolita w kategorii Najlepsza Gmina Miejska.

Inne ważne miejscowości na terenie obszaru

Urle

Miejscowość wywodzi swoją historię od uroczyska Orlie, wymienianego wraz z innymi uroczyskami Puszczy Kamienieckiej w lustracji z 1569r. takiej identyfikacji dokonuje również Mapa Puszczy Kamienieckiej opracowana przez L. Herz'a w 1979r.

Osada powstawała powoli. Lustracja z 1660 r. podaje, że w tym czasie było tu tylko 7 osad (domostw), a „Słownik Królestwa Polskiego” mówi, że w drugiej połowie XIX wieku wieś Urle należąca do powiatu radzymińskiego, gminy i parafii Jadów, liczyła 60 mieszkańców rozlokowanych na obszarze 211 włók włościńskich.

W 1821 r. Urle wraz z innymi dobrami jadowskimi stały się własnością Zamoyskich. Losy Urli toczyły się podobnie do losów innych miejscowości gminy do czasu zbudowania linii kolei żelaznej łączącej Warszawę z Petersburgiem. Fakt ten, który miał miejsce na chwilę przed wybuchem powstania styczniowego (1863), okazał się bardzo ważny dla rozwoju Urli.

Odkrycie wyjątkowych walorów tutejszego klimatu przypisuje się wojskowym lekarzom stacjonującego w Jadowie carskiego garnizonu, pozostawionego tu po powstaniu. Carscy oficerowie i ich goście korzystali z każdej możliwości przebywania w Urlach.

Mała leśna osada skupiała na sobie coraz większe zainteresowanie. Do Urli sprowadzali się nowi mieszkańcy. Dzierżawiąc lub kupując ziemię od Zamoyskich budowali domy. W pierwszych latach XX w. Urle zaczęły nabierać cech miejscowości letniskowej. Zamoyscy także inwestowali w rozwój tej miejscowości, budując wille i domy letnie. Znane wśród przedstawicieli stołecznej elity były polowania organizowane przez hrabiego Kurnatowskiego, zięcia Andrzeja Zamoyskiego. Bywali na nich m.in. i Rydz-Śmigły i prezydent Mościcki.

Ówczesni mieszkańcy wspólnie kreowali pozytywny obraz Urli. Ujednoliciли drewnianą zabudowę wsi wypracowując lokalny styl, którego charakterystyczną cechą były dwu lub czterodziałowe domy z oszklonymi lub otwartymi werandami.

Urle stały się modnym letniskiem, a o dynamice rozwoju tej miejscowości świadczyć może fakt, że w 1939 r. Urząd Gminy zarejestrował opłaty klimatyczne od 17000 letników, którzy reprezentowali stołeczne elity: lekarzy adwokatów, fabrykantów, kupców, aktorów i urzędników państwowych.

Wybuch II wojny światowej powstrzymał rozwój Urli, a działania wojenne zniszczyły je w znacznym stopniu. Miejscowość z trudem wydzwignęła się z ruin. Kolejna faza rozwoju Urli przypada na lata 1960-1980. W tym czasie powstają tutaj ośrodki kolonijne i wczasowe. Czas stabilizacji okazał się jednak zbyt krótki.

Sulejów

Od szesnastego wieku wieś i okolice stanowiła część tzw. Królewszczyzny. Kościół i parafię erygował wojewoda rawski Samuel Lipski w 1666. W 1973 roku sejm przekazał dobra Sulejowskie rodzinie Drewnowskich. W tym czasie Sulejów był znany z takich wyrobów artystycznych pasiaków kilimów i dywanów. Pod koniec osiemnastego wieku zakończyła się historia starostwa sulejowskiego.

Zawiszyn

Wieś i folwark złożona przez Mikołaja Zawiszę, starostę królowej Bony. W miejscowości istnieją pozostałości średniowiecznego grodu. Na którego szczycie wybudowano kapliczkę. Powstanie kapliczki wiąże się z miejscową legendą, według której nocą w ruinach dworu widywano męską postać wysypującą złote dukaty ze szkatuły. W obawie przed złym działaniem zjawy postanowiono ufundować kapliczkę.

Kamionna

Miejscowość niegdyś zwana Kamionolase, później – co utrzymało się do początku XX wieku – Kamionną Laskami. Przez ponad trzy wieki, bo od XV-XVIII w. była własnością

rodową Łochowskich. Potem przeszła w ręce niezwykle aktywnego rodu Kuszellów, którzy wzniesli tutaj drewniany dwór, ale mieli też zakusy by lokować tu miasto Kamionkę. Sprawcą tego chwilowego zamieszania był znany już nam z Kosowa Lackiego stolnik podlaski Michał Kuszell osiadły tu na dwie dekady – lata 60.-80. XVIII w. Następnymi właścicielami, już w XIX w., odnajdujemy rodzinę Godlewskich, na zamówienie których wzniesiono tu położone na lekkim wzniesieniu założenie dworskie. W jego skład wchodziły poza dworem dwie prostopadłe względem niego oficyny oraz wozownia. Klasycystyczny dwór postawiono na miejscu dawnego drewnianego dworu poprzednich właścicieli. Niestety obecnie niedostępny – własność prywatna. Budowla to parterowa, nakryta dachem naczółkowym, z oryginalną lekko zryzalitowaną piętrową częścią środkową zwieńczoną szerokim trójkątnym frontonem. W jej dolnej partii ulokowano wpuszczony w budynek portyk o dwu kolumnach toskańskich, górna część to loggia o sześciu kolumnach jońskich. Od strony ogrodu, ryzalit wieńczy szczyt dwuspadowego dachu, w dolnej partii zaś jest rozczłonkowany czterema półkolumnami toskańskimi.

Pogorzelec

Jest miejscowością osobliwą na trasie wycieczek. Do niedawna stał tu drewniany dwór z XVIII w. Powstał on w czasie, gdy miejscowość należała do rodziny Hryniewieckich. Jednym z jej przedstawicieli na Pogorzeltu był Józef Hryniewiecki (1783), podwojewodzi zakroczyński. To za ich czasów właśnie wzniesiono rzeczoną siedzibą. Dworek był drewniany, ale otynkowany, parterowy, nakryty mansardowym dachem z gontu. Na jego czele stał ganek poprzedzający wejście a całość okalał park. Dziś na jego miejscu stoi budynek, który miał być w założeniu rekonstrukcją pierwotnego dworu, jednak jest dość swobodną wariacją na jego temat.

Baczki

Mieściła się tu fabryka obsługująca kolej. Niemniej sama miejscowość sięga czasów o wiele dawniejszych. W XVIII w. były siedzibą Rozwadowskich (być może także i do Kuczyńskich). W I poł. XIX wieku należały do hr. Józefa Starzeńskiego, następnie do rodziny Brzozowskich herbu Korab, potem do Rakowskich. Od lat 60- tych XIX w. właścicielem był Judel Perlis (znany żydowski przedsiębiorca, właściciele lokalnej fabryki maszyn rolniczych i odlewni żeliwa. W 1907 r. kupiła Baczki Maria Paszkowska. Jej syn, Kazimierz sprzedał dwór w 1920 r. Antoniemu Sadzewiczowi. W rękach tej warszawskiej rodziny znanej z dużych osiągnięć na polu nauki i kultury (Maria Sadzewiczowa była założycielką gimnazjum w Łochowie, Marek Sadzewicz dziennikarzem i literatem) pozostał do lat 80- tych. Jednak w późnych latach 20. XX w. był także własnością Juliana Perlisa – potomek Judela.

W majątku istnieje piękny drewniany dwór wzniesiony w XVIII w. do dziś zachował się w stanie niemal oryginalnym, nie licząc ganeczku dobudowanego w roku 1827. Jest to budynek obszerny, parterowy, o konstrukcji zrębowej z bali oszalowanych deskami, nakryty wysokim dachem naczółkowym.

Krążą legendy, że w czasie prześladowań religijnych po najazdach szwedzkich mieściła się w nim zakonspirowana kaplica ariańska, a później loża masońska o czym miałyby świadczyć pięcioramienna gwiazda umieszczona na żelaznym ćwieku w drzwiach wejściowych. Jak każdej legendzie, tak i tej towarzyszy wzmianka o podziemnym korytarzu łączącym dwór z lamusem. Próżno go szukać, choć niektórzy zauważają z zewnątrz jego ślady.

Relin

Stanowił część wschodnią Jasiorówki odcięty od wsi koleją i szosą. Karol Eychler (przemysłowiec Saksonii) wybudował tu zakłady przemysłowe: młyn parowy, fabrykę zapalek, wytwórnię skrzynek na alkohole i na smary. Były to budynki drewniane, toteż spłonęły, Obok posadowiony był drewniany dworek, kryty czerwoną dachówką, a w dach wkomponowano napis „Relin”. Żona Władysława – Aurelia, zwana była zdrobniale „Relinka”. Od napisu przyjęła się nazwa osady.

3.2.2. Zabytki

Pałac w Łochowie

Zbudowany w połowie XVIII stulecia dla rodziny Zielińskich, został między 1820 i 1830 r. przebudowany w duchu klasycyzmu dla kolejnego właściciela – Józefa Hornowskiego, a następnie, Dernałowicza, i po kolejnej sprzedaży majątku i następnej przebudowie około 1880 r. przez Bolesława Podczaszyńskiego pozostał w rękach rodziny Zamoyskich. Po 1944 r. zamieszkały przez 21 rodzin robotniczych -85 osób (5.02.1981 r.). Stan szybko postępującego niszczenia (dziury w dachu, zawilgocenie odpadanie tynków). Przewidziane odstąpienie obiektu na Ośrodek Rehabilitacyjny dla Przedsiębiorstwa Usług Komunalno - Socjalnych. Z tego względu wykwaterowano część rodzin do specjalnie wybudowanych mieszkań zastępczych. W 1991 roku Urząd Miasta i Gminy w Łochowie ogłosił przetarg na cały teren parkowy i pałac. Obiekt nabyła firma prywatna z Siedlec. Obiekt wzniesiony jest na planie litery H. Zachowały się także dworskie budynki gospodarcze z 2 połowy XIX w., m.in. oficyna, stajnia, wozownie a także murowane i drewniane czworaki. W ostatnim czasie zespół dworski został starannie odrestaurowany i zamieniony na kompleks hotelowy.

Sanktuarium w Jadowie

Jest to trzeci kościół w Jadowie. Pierwszy wybudowany 1474 przez Bolesława IV, konsekrowany przez jego brata biskupa płockiego Kazimierza, został spalony wraz z miastem podczas najazdów szwedzkich. Parafia została erygowana w roku 1481.

W roku 1773, dzięki staraniom proboszcza, księdza Marcina Kozlińskiego, w miejscu spalonego powstał drewniany kościół z murowaną dzwonnica, który następnie został konsekrowany przez biskupa kijowskiego Kandyda Opalińskiego.

W roku 1882 rozpoczęto budowę nowego kościoła wg projektu uznanego architekta Józefa Piusa Dziekońskiego. Jednym z fundatorów był hrabia Zdzisław Zamoyski. Materiały budowlane pozyskano z rozbiórki dawnego dworu w Zawiszynie, zaś fundusze na budowę kościoła pochodziły z dobrowolnych podatków chłopów, którzy również pomagali przy budowie. Po zakończeniu budowy, w roku 1886 kościół został konsekrowany przez arcybiskupa warszawskiego księdza Wincentego Chruściel – Popiela.

Kościół wybudowany jest w stylu neogotyckim, jednak fragmenty budowli wskazują na styl neoromański. Znajduje się przy północno wschodnim narożniku rynku. Orientowany w kierunku ziemi świętej. Wybudowany na planie krzyża łacińskiego z węższym prezbiterium zamkniętym trójbocznie, po bokach prezbiterium znajdują się dwie zakrystie. Układ przestrzenny bazylikowy. Nad całością budowli góruje wieża na planie kwadratu. Konstrukcja budowli wykonana jest z cegły wypalanej, częściowo tynkowanej. Otynkowane są wieżyczki, portal, skarpy, łuki podokapowe, gzymsy i obramienia otworów. Całość wsparta na podmurówce z cegły i ciosów granitowych. Drzwi wejściowe dwuskrzydłowe, z półkolistym nadświetlem, poprzedzone są czterema schodkami i otoczone portalem z kolumnami. Nad głównym wejściem umieszczona jest figura Matki Boskiej, przy niej znajdują się dwa półkolisty okna w formie biforium, wyżej umieszczone są kolejne dwa okna w formie triforium. W górnej kondygnacji wieży znajduje się okno osłonięte żaluzjami. Hełm obeliskowy, smukły ze świetlikami. W zwieńczeniu hełmu znajduje się krzyż łaciński z glorią. Dach nad korpusem głównym i zakrystiami – dwuspadowy z przyporami nad nawą boczną, natomiast nad prezbiterium dwuspadowy. Namiotowy nad zamknięciem. Czteroprzęsłowa nawa główna poprzedzona jest kruchtą i chórem, nawy boczne oddzielone półkolistymi arkadami wspartymi na filarach. Sklepienie krzyżowo – żebrowe.

15 września 2013r. arcybiskup warszawsko-praski Henryk Hoser podniósł kościół w Jadowie do rangi Sanktuarium „Świętego Krzyża”. W Sanktuarium od 1893 roku znajdują się relikwie Krzyża Chrystusa ofiarowane przez ks. Kardynała Mieczysława Ledóchowskiego

- metropolitę poznańskiego i gnieźnieńskiego, prymasa Polski w latach 1866–1886 i prefekta watykańskiej Kongregacji Rozkrzewiania Wiary.

Sanktuarium w Jadowie jest jedynym miejscem na terenie diecezji warszawsko-praskiej i jednym z nielicznych w Polsce, z autentycznymi relikwiami Krzyża, na którym umierał Chrystus. Na plebani przechowywane są księgi metrykalne sięgające 1632 roku.

Zespół dworski w Jadowie

Zespół dworski położony jest na południowym skraju miejscowości z dojazdem od ulicy Jana Pawła II. Zespół zachowuje wygląd z czasu gruntownej przebudowy po 1860 roku przez rodzinę Kotarbińskich, ówczesnych właścicieli majątku. Kotarbińscy władali majątkiem do 1945 roku, kiedy to majątek przejęto na Skarb Państwa i zamieniono na gospodarstwo rybne.

Po 1956 roku niemalże w całości wycięto park otaczający zabudowania dworskie. Otoczony polami uprawnymi od zachodu, od południa zespołem stawów rybnych, od wschodu zaś łąkami nad rzeką Osownicą. Zajmuje teren zbliżony do prostokąta, podzielony na mniejsze funkcjonalnie zróżnicowane obszary. W części środkowej, głównej opartej o główny dojazd do zespołu zlokalizowano dwór. Całość od północy zamykają spichlerz i obora stojące obok siebie prawie w jednej linii. Z parku pozostała nieliczna zieleń, zachowało się m.in. kilka kasztanowców, a z dawnej kompozycji parkowej zachowały się dwa stawy oraz częściowo układ drożny.

Przed frontem dworu, znajduje się owalny gazon. Wzniesiony z cegły i obustronnie tynkowany. Podłogi i stropy są drewniane. Wieżba dachowa drewniana krokwiowo-stolcowa. Dach kryty blachą ocynkowaną. Wzniesiony na planie wydłużonego prostokąta, z ryzalitem - wystawką od frontu. Od strony wschodniej i zachodniej znajdują się niskie dobudówki tzw. wiatrolapy. Bryła jest niepodpiwniczona, parterowa, z użytkowym poddaszem, nakryta dachem naczółkowym z lukarnami. Dwukondygnacyjna wystawka od frontu nakryta dachem dwuspadowym o kalenicy prostopadłej do głównego.

Borki, parkowa pozostałość po dworze

Dawniej w Borkach mieściło się założenie dworskie z początku XIX wieku, z którego do obecnych czasów zachował się tylko park. Znajduje się on w środkowej części wsi, po wschodniej stronie drogi biegnącej przez wieś i łączącej Borki z Jadowem. Dawne budynki zostały rozebrane i przebudowane. Częściowo z odzyskanego po nich materiału, wzniesiono współczesne budynki.

Park położony jest na terenie dosyć płaskim, lekko opadającym w stronę wschodnią, ku strumieniowi płynącemu z południa na północ. Posiada kształt zbliżony do prostokąta. Od strony zachodniej ogranicza go droga przez wieś; od strony północnej sąsiednie siedlisko i łąka; od strony wschodniej strumień, za którym znajdują się łąki; od strony południowej jest pole orne oraz sad. Dawna kompozycja parkowa uległa częściowemu zatarciu. Do nielicznie zachowanych elementów dawnej kompozycji zalicza się trzy stawy w części wschodniej oraz grabową aleję wjazdową w części zachodniej, w pobliżu, której ustawiono monumentalny krzyż z czerwonego granitu. Drzewostan w parku jest urozmaicony ze zdecydowaną przewagą drzew liściastych, wśród których dominują: lipy, jesiony, klony, olsze czarne, grochodrzew. Iglaki reprezentowane są przez dziewięć okazałych świerków. Wśród krzewów ozdobnych przeważa bez i śnieguliczka.

Gród w Zawiszynie

Pozostałości XVI – wiecznego założenia obronno-rezydencjonalnego. Wieś Zawiszyn założona została przez Mikołaja Zawiszę, starostę liwskiego i kamienieckiego w latach 50-tych XVI wieku (w 1565 roku). Królowa Bona nadała mu 10 włók lasu, na których powstała wieś i folwark, w skład, którego wchodziły dwór, sadzawki oraz młyn na Liwcu (zwanym wtedy „Liwczem”).

Obecnie głównym elementem założenia jest nasyp o wysokości około 3 m porośnięty gęstymi krzewami, wśród których przeważają lilaki. Na tym wzniesieniu niegdyś zlokalizowany był gród. Otacza go wypełniona wodą owalna fosa o szerokości 5-6 m. Na szycie kopca znajdują się pozostałości dawnych wykopów oraz niewielka, murowana kapliczka. Miejsce to zwane jest przez okolicznych mieszkańców „Kopcem”.

Do naszych czasów dotrwało jedynie założenie obronne, czyli pozostałości ziemnych obwałowań oraz wybudowany znacznie później, bo pod koniec XIX wieku ośmiorak, będący częścią założenia dworskiego. Na zachód i północ od założenia obronno-rezydencjonalnego znajdował się park, w którego północnej części można odnaleźć staw. W parku znajdowała się rządówka.

Badania archeologiczne wykazały obecność licznego materiału ceramicznego oraz cegieł w pobliżu kopca. O niezwyklej wartości archeologicznej stanowią skomplikowane struktury przestrzenne powstałe na skutek różnych procesów osadniczych na przełomie późnego średniowiecza i renesansu.

Prawdopodobnie cegły oraz ciosy kamienne pochodzące z ruin dworu w Zawiszynie zostały użyte do budowy kościoła p.w. Znalezienia Krzyża Św. w Jadowie. Kościół powstawał

w latach 1822- 1886. Przymuszczalnie materiał budowlany mógł być użyty również przy budowie kościoła w Kamionnej.

Dworek i ślad grodziska w Barchowie

Dworek drewniany z połowy XIX wieku. Własność Konstantego Wiechowskiego, w otoczeniu park i dwie sadzawki z wysokimi drzewami na ich brzegu. W 1813 r. majątek Barchów dzierżawiony był przez dziadka Marii Konopnickiej – Wasiłowskiego. Dawne grodzisko nieopodal to kolisty nasyp ziemny z X- XI wieku przy szosie jadowskiej przed mostem.

Zespół gorzelni w Szewnicy

Jedynym zespołem o funkcji przemysłowej w Gminie Jadów jest zespół gorzelni w Szewnicy. Położony na nieznacznym wyniesieniu terenu, w otoczeniu łąk od południa; drogi do Szewnicy, za którą jest zabudowa siedliskowa od zachodu. Od północy i wschodu otoczony jest polami uprawnymi i częściowo siedliskami. Zespół budynków produkcyjnych i magazynowych gorzelni został generalnie przebudowany, oryginalną bryłę zachował jedynie czworak, pochodzący jak cały zespół z 2 poł. XIX wieku. Czworak został usytuowany tuż przy drodze do Szewnicy, zwrócony do niej frontem. Wzniesiony z cegły palonej, nieotynkowany na rzucie prostokąta o dwutraktowym układzie wnętrza. Bryła prostopadłościenna nakryta dachem dwuspadowym o połaciach z dachówki palonej. Otwory drzwiowe i okienne prostokątne zakończone łukiem odcinkowym. Drzwi jednoskrzydłowe deskowe z nadświetlem. Okna dwuskrzydłowe sześciopole, niektóre nowe.

Dwór w Baczkach

Drewniana konstrukcja zrębowa wzniesiona ok. 1750 r. dla rodziny Rozwadowskich. Jest to znacznych rozmiarów budowla nakryta potężnym, nisko opadającym dachem. Ganek został dobudowany w 1827 r. Powiada się, że park założono według projektu Rolanda Mique'a, pracującego w Wersalu dla francuskiej rodziny królewskiej. Dziś nie ma w sobie dawnego sznytu francuskiej elegancji, nadaje się jednak nadal znakomicie na romantyczne spacery wzdłuż alei pomnikowych okazów lipy, jesionu i grabu. W pobliżu dworu znajduje się niewielka murowana budowla – lamus z połowy XVII stulecia. Prawdopodobnie służył początkowo jako tajna kaplica ariańska (działalność niezwykle radykalnych społecznie i kontrowersyjnych pod względem teologicznym arian została zakazana w 1658 r.). Następnie skromny budynek miał mieścić lożę masońską. Podobno z dworu do loży prowadził podziemny korytarz, jednak jak dotąd jego istnienie nie zostało potwierdzone. Symbole wolnomularskie znajdują się także w samym dworze - można zobaczyć m.in. pięcioramienną

gwiazdę na ćwieku przy wejściu głównym. Kilka kilometrów na wschód od Łochowa położona jest miejscowość Baczki. Powodem, by złożyć tu wizytę, jest dwór – drewniana konstrukcja zrębowa, wzniesiona ok. 1750 r. dla rodziny Rozwadowskich. Jest to znacznych rozmiarów budowla nakryta potężnym, nisko opadającym dachem. Ganek został dobudowany w 1827 r. Powiada się, że park założono według projektu Rolanda Mique'a, pracującego w Wersalu dla francuskiej rodziny królewskiej. Dziś nie ma w sobie dawnego sznytu francuskiej elegancji, ale nadal godne polecenia są romantyczne spacery wzdłuż alei pomnikowych okazów lipy, jesionu i grabu

Budynek dworca kolejowego (dawna parowozownia)

Wzniesiony w Łochowie, w 1866 r., stanowi interesujący zabytek. Dawna parowozownia wzniesiona w 1868. Po II wojnie światowej budynek został przebudowany na dworzec kolejowy.

Budynek poczty w Łochowie

Budynek objęty ochroną konserwatorską mieściła się w nim siedziba poczty konnej z XIX wieku, przed wybudowaniem kolei Warszawa – Petersburg.

Przepompownia

Budynek z XIX wieku wchodzący w skład dawnego kompleksu infrastruktury stacji kolejowej w Łochowie.

Fabryka w Łochowie Fabrycznym

Kompleks zabudowań Fabryki Maszyn Rolniczych i Odlewni Żeliwa z przełomu XIX i XX wieku w Baczkach Fabrycznych, w której skład wchodzi: dom fabrykanta, stróżówka, kantor, wielorodzinne domy robotników i obsługi technicznej fabryki, szkoła, spichlerz, kuźnia i odlewnia.

Dwór w Kamionnej

Dwór został wybudowany przez rodzinę Godlewskich w II ćwierci XIX wieku na miejscu wcześniejszego dworu należącego do rodziny Kuszlów, którzy posiadali cały majątek Kamionna wcześniej (od XV do XVIII) należący do Łochowskich.

Konstrukcja dworu jest murowana z cegły obiekt jest otynkowany i posadowiony na planie prostokąta. Całość skomponowana w duchu klasycyzmu.

Istnieją jeszcze także pozostałości po parku krajobrazowym założonym w XIX wieku.

Dwie oficyny stanowiące zespół z dworem, budowane wraz z nim i ustawione prostopadle po obu stronach dziedzińca. Lewa znajduje się w ruinie w wyniku pożaru w 1964 roku. Wozownia zbudowana w połowie XIX wieku, w latach późniejszych przebudowana, aktualnie w ruinie.

Pałacyk Paderewskich w Julinie

Zabytkowy pałacyk z 1904 roku. W 1919 r. pałacyk stał się własnością rodziny Paderewskich, (także dzięki funduszom otrzymanym od Polonii amerykańskiej) wpięty w majątku Julin i założono Szkołę Hodowli Drobiu wraz z internatem dla dziewcząt. Obecnie w zabytkowym pałacyku ma swoją siedzibę dom dziecka „Julin”. Powstanie domu dziecka w Julinie sprokurowała Helena Paderewska żona Ignacego Paderewskiego - wybitnego polskiego pianisty i męża stanu. Postanowiła założyć dom dla dziewcząt polskich oraz szkołę gospodarstwa. Polskie Ministerstwo Rolnictwa w uznaniu pożyteczności instytucji wzięło ją pod specjalną opiekę. W czasie wojny światowej w pałacyku znajdował się szpital polowy dla żołnierzy Armii Krajowej. Obecnie na ścianie frontowej budynku byli żołnierze Armii Krajowej z rejonu Gwizdał i Łochowa ufundowali i wmurowali tablicę pamiątkową, dotyczącą tego faktu.

3.2.3. Postacie historyczne związane z Doliną Liwca

Gustaw Orlicz-Dreszer - generał polski

Urodził się 2 października 1889 roku w Jadowie. Początkowo nauki pobierał w rodzinnym domu. Następnie w Częstochowie, gdzie kończył gimnazjum i liceum. Po zdaniu matury postanowił iść w ślady ojca, który był adwokatem. Wybrał, więc studia prawnicze we Lwowie. Niezależnie od nich podjął studia w Belgii i Francji na kierunkach handlowych.

Z wybuchem I wojny światowej został powołany do armii rosyjskiej, jako podporucznik rezerwy kawalerii, po 2 tygodniach zdezerterował razem ze swoim szwadronem i przeszedł do Strzelców Józefa Piłsudskiego. Walczył w 1 pułku ułanów I Brygady Legionów. Zastępca dowódcy słynnego Patrolu Beliny. Po kryzysie przysięgowym internowany w Szczypiornie, następnie w Havelbergu, Rastadt i Werl. Zwolniony w 1918.

W 1918 został mianowany, przez dowódcę POW Edwarda Rydza-Śmigłego, komendantem okręgu wojskowego w Chełmie, gdzie rozbroił stacjonujący tam garnizon austriacki oraz zarządził pobór do 1 Pułku Szwoleżerów i 35 pułku piechoty. Zwerbował także do polskiej armii włoskich jeńców wojennych i czeskich dezertersów z armii austro-węgierskiej. W wojnie Polsko-bolszewickiej dowodził 4 i 2 dywizjami jazdy, potem 2 i 3 dywizjami kawalerii.

W latach 1921-1923 był inspektorem kawalerii. W lipcu 1923 został generałem brygady. Był dowódcą II Dywizji Kawalerii, a następnie III Dywizji Kawalerii. 15 listopada 1925 roku przewodził delegacji kilkudziesięciu wojskowych wyższej rangi, składającej Piłsudskiemu propozycje zaprowadzenia w kraju politycznego porządku. Podczas zamachu majowego dowodził wojskami zbuntowanymi (szefem sztabu był pułkownik Józef Beck). Od 1930 prezes Zarządu Głównego Ligi Morskiej i Kolonialnej. 1930-1936 inspektor armii, od 1931 generał dywizji, od 1936 inspektor obrony powietrznej państwa.

Zginął w katastrofie lotniczej nad Gdynią 16 lipca 1936. Pochowany na Cmentarzu Marynarskim w Oksywiu. Odznaczony m.in. Orderem Virtuti Militari oraz czterokrotnie Krzyżem Walecznych.

Ku pamięci Gen. Gustawa Orlicz-Dreszera nazwano jego nazwiskiem plac w Jadowie, znajdujący się w samym centrum miejscowości.

Hrabia Andrzej Zamoyski

Urodził się 2 kwietnia 1800 r. w Wiedniu. Był synem ordynata Stanisława Zamoyskiego, który kupił ziemię jadowską za twierdzę Zamość. Dzięki staraniom S. Zamoyskiego, Jadów uzyskał prawa miejskie dekretem z dnia 19.VIII. 1823 roku. Andrzej Zamoyski był doskonale wykształcony. Studiował w Paryżu, Genewie i Edynburgu. Po ukończeniu studiów rozpoczął pracę w Warszawie. Zajmował się budową dróg, zakładaniem pierwszych zakładów przemysłowych, projektowaniem stałego mostu na Wiśle i budowaniem bulwaru nad Wisłą na Solcu.

W roku 1830 zaciągnął się do pułku ułanów. Został mianowany adiutantem generała Chłopickiego i wziął udział tylko w jednej bitwie pod Grochowem. Nieco później Książę Adam Czartoryski wysłał hrabiego z poufnymi notami do Wiednia. Za działalność w powstaniu listopadowym został aresztowany i zmuszony do opuszczenia Warszawy. Osiadł na wsi i oddał się obowiązkom właściciela znacznych dóbr ziemskich (Jadów, Kołodziej i Ruczaje) w Klemensowie.

W końcu marca 1848 roku przeniósł się z rodziną do Warszawy, gdzie ponownie rozpoczął swą pożyteczną działalność dla kraju. W krótkim czasie został wybranym prezesem Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, a następnie prezesem Towarzystwa Rolniczego. Andrzej Zamoyski i Towarzystwo Rolnicze reprezentował poglądy „białych” w okresie Powstania Styczniowego. Z tego powodu został aresztowany i wywieziony do Petersburga. Za odmowę współpracy z rządem rosyjskim został skazany na wygnanie do Paryża.

Zrujnowany majątkowo i wyczerpany fizycznie powrócił na kilka zaledwie lat do Krakowa, gdzie zmarł 29.X.1874 roku.

Józef Bieniek

Urodził się 17 marca 1920 r. w Jadowie, gdzie ukończył również szkołę podstawową. Po zakończeniu edukacji, rozpoczął pracę w urzędzie gminny w Jadowie, po czym przeniósł się do Kamieńczyka. Jego praca została zauważona i doceniona, dlatego też na początku lat trzydziestych przeniósł się do pracy w Wołominie, gdzie uzyskał zatrudnienie w miejskim magistracie. Tutaj rozpoczął działalność społeczną. Brał udział w pracach lokalnego ognia Ligi Morskiej i Kolonialnej, organizacji działającej na rzecz rozbudowy floty morskiej i rzecznej oraz pozyskania terenów pod osadnictwo lub kolonie dla Polski. W 1936 r. był współorganizatorem obchodów Święta Morza.

Po wybuchu II wojny światowej rozpoczął działalność konspiracyjną, wchodząc w skład Organizacji Wojskowej „Wilki”. Był jej przedstawicielem w Wołominie i na terenie powiatu radzymińskiego, posługiwał się pseudonimem „Romański”. Odpowiadał w niej za propagandę.

W 1940 r. założył i prowadził wydawanie tygodnika „Aktualne Wiadomości w Kraju i ze Świata”, który docierał również do powiatów ostrowskiego i węgrowskiego oraz na teryny włączone do Rzeszy. Tytuł ten redagował nieprzerwanie do 1944 r.

Pod koniec lata 1942 r. Bieniek podporządkował podległą sobie część „Wilków” Narodowym Siłom Zbrojnym. W maju 1943 r. cudem udało mu się uniknąć aresztowania przez gestapo. Po tym wydarzeniu powrócił wraz z rodziną do Jadowa. W następnym roku został mianowany szefem propagandy na okręg warszawski NSZ.

Obecność Armii Czerwonej na terenie ziemi wołomińskiej i prowadzone przez nią represje w stosunku do niepodległościowego podziemia sprawiły, że AK podjęła rozmowy z NSZ. W grudniu 1944r. w Zakrzewie, gdzie miało dojść do podpisania umowy scaleniowej pomiędzy obiema organizacjami, reprezentujący NSZ Bieniek został aresztowany przez NKWD.

Przewieziony do więzienia w Wołominie, został poddany wyczerpującemu śledztwu, podczas którego zachował nieugiętą postawę. Nie powiodła się również prowokacja polegająca na umożliwieniu mu wysłania grypsu do rodziny, w którym poprosił o ciepłą odzież, nie wspominając ani słowem o sprawach związanych z działalnością konspiracyjną.

11 stycznia 1945 r. odbyła się rozprawa przed sowieckim prokuratorem, podczas której Józef Bieniek wraz z trzema innymi członkami konspiracji narodowej został skazany na karę śmierci, a następnie rozstrzelany. Miejsce pochówku nie jest znane.

Profesor Maciej Gembicki

Urodził się w 1928 roku w Jadowie. W 1946 roku rozpoczął studia na Wydziale Prawa Uniwersytetu Poznańskiego, a rok później na Wydziale Lekarskim tegoż Uniwersytetu. Po zakończeniu obu kierunków rozpoczął pracę, jako młodszy asystent w II Katedrze i Klinice Chorób Wewnętrznych Akademii Medycznej w Poznaniu. Stopień doktora zdobył w 1960 roku, natomiast pięć lat później doktora habilitowanego. W 1966 roku uzyskał stanowisko docenta, a następnie tytuł prof. nadzwyczajnego (1972 r.) oraz prof. zwyczajnego (1980 r.).

Był założycielem Wojewódzkiej Poradni Chorób Tarczycy (1956 rok), którą kierował do 1997 roku. Jednocześnie w 1970 roku zorganizował i został kierownikiem Kliniki Endokrynologii Instytutu Chorób Wewnętrznych AM w Poznaniu, którą kierował przez 28 lat, aż do momentu przejścia na emeryturę w 1998 roku. Specjalizację z chorób wewnętrznych pierwszego stopnia otrzymał w 1955 roku, trzy lata później drugiego stopnia z chorób wewnętrznych oraz z medycyny nuklearnej, a następnie w 1975 roku specjalizację drugiego stopnia z endokrynologii.

W Katedrze Chorób Wewnętrznych Akademii Medycznej w Poznaniu zorganizował Ośrodek Izotopów Promieniotwórczych, w którym w roku 1956 po raz pierwszy w Polsce wprowadzono izotopy jodu promieniotwórczego do diagnostyki i terapii chorób tarczycy. W czasie swojej imponującej kariery naukowej i akademickiej był uczestnikiem wielu komisji senackich oraz rad naukowych. Był sekretarzem w Komitecie Nauk Klinicznych Niezabiegowych Polskiej Akademii Nauk oraz przewodniczącym Komisji Endokrynologii i Komisji Medycyny Nuklearnej i Fizyki Medycznej Wydziału VI PAN. W 1997 roku Konferencja Rektorów Akademickich Uczelni Medycznych powierzyła mu zorganizowanie i przewodnictwo Komisji ds. Oceny i Akredytacji Programów Nauczania na Kierunkach Medycznych.

Prof. Gembicki był także członkiem honorowym: Czechosłowackiego Towarzystwa Lekarskiego im. Jana Ewangelisty, Niemieckiego Towarzystwa Endokrynologicznego, Polskiego Towarzystwa Medycyny Nuklearnej, Polskiego Towarzystwa Endokrynologicznego. Jest autorem 226 oryginalnych publikacji naukowych w zagranicznych i krajowych czasopiśmie, 8 rozdziałów w podręcznikach, 24 artykułów i komunikatów naukowych oraz 14 doniesień popularno-naukowych.

Oprócz szerokiej działalności naukowej i dydaktycznej w Polsce prof. Gembicki ściśle współpracował z organizacjami zagranicznymi oraz pełnił wysokie funkcje na szczeblu międzynarodowym.

Poza rolę redaktora naczelnego (1974-1978) "Endokrynologii Polskiej" zasiadał w Komitetach Redakcyjnych czasopism o zasięgu międzynarodowym: "EuropeanJournal of NuclearMedicine", "The International Journal of BiologicalMarkers", "NuclearMedicine-Communication".

Za swoje zasługi został wielokrotnie odznaczony wieloma prestiżowymi nagrodami.

Cyprian Kamil Norwid - poeta, dramatopisarz, prozaik, rzeźbiarz, malarz, znawca muzyki, tłumacz

Urodził się 24 września 1821 r. w Głuchach Jedną z najoryginalniejszych i najwszechstronniejszych postaci polskiej kultury. Uznawany za jednego z trzech wieszczów narodowych, spadkobiercę romantyzmu, ale i jego wielkiego i namiętnego krytyka.

Poeta należał do drugiego pokolenia romantyków, które z dzieciństwa pamiętało nie euforię napoleońską, ale klęskę powstania listopadowego. O jego śmierci wiele z jego dzieł zostało zapomnianych. Za życia niedoceniany, odkryty ponownie w okresie Młodej Polski. Zaledwie niewielka część twórczości Norwida ukazała się za jego życia, pod koniec XIX wieku odkrył ją i zaczął publikować Zenon Przesmycki (Miriam). Stąd utarło się przekonanie, że Norwid, jako twórca został odrzucony przez współczesnych, by być zrozumianym dopiero przez następne pokolenia „późnych wnuków”. Z Łochowem poeta związany był poprzez swoją Babkę, Anna z Sobieskich Zdzieborska i Józefa Hornowska (właścicielka pałacu) były siostrami. Norwid bywał częstym gościem u wujostwa, tutaj na łonie przyrody czerpał inspirację dla swojej twórczości. W datowanym na grudzień 1857 r. liście do kuzyna Michała Kleczkowskiego tak pisze o Hornowskich: "Dwa dni przed odebraniem listu Twego pisał mi wuj Hornowski, chory, ale dowiadujący się o Ciebie(...). Wuj jest milionowym panem, ale ma siedmioro dzieci - dom świetny mają - kolej żelazna od Paryża przez Łochów do Petersburga idzie - ale, co główna, to to, że wuj zupełnie żyjącym jest i czynnym wszechstronnie umyślem. Panny zupełnie piękne, bo i gruntownie, i świetnie wychowane. Wujenka, jak wiesz, ma zalety nie tylko te, których Ty wymagasz - wspomina o Tobie i szczegóły pamięta".

Medard Downarowicz herbu Przyjaciół

Urodził się 22 maja 1878 w Łochowie, zm. 16 października 1934 w Warszawie, był pierwszym w historii Polski ministrem kultury i sztuki, Wiceprezydentem Warszawy, również bardzo bliskim współpracownikiem Józefa Piłsudskiego.

Członek PPS od 1928 we władzach tej partii, poseł. W latach 1914–1915 w Legionach - został odznaczony czterokrotnie za zasługi dla Ojczyzny Krzyżem Walecznych oraz Krzyżem Niepodległości z Mieczami – odznaczenie to przyznawane jest dla tych, którzy czynnie

walczyli z bronią w rękę o niepodległość Polski. Jako minister kultury i sztuki wyraził swoje poparcie dla organizującego się Katolickiego Uniwersytetu w Lublinie. Inauguracja pierwszego roku akademickiego miała miejsce w dniu 8 grudnia 1918 roku. Był to **piąty uniwersytet**, który powstał **na ziemiach polskich** - po Uniwersytecie Jagiellońskim (1364), Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie (1578), Uniwersytecie Warszawskim (1816) oraz Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie (1874). *Cieszył się dużym autorytetem a gdy przedwcześnie odszedł, nie szczędzono słów bólu, ale i uznania. Słusznie został nazwany „małą pochodnią niepodległości”*

Medard Downarowicz w 1878 roku stał się właścicielem całego majątku Łochowo, kiedy to Józef Hornowski przepisał go „swojemu powinowatemu”. Potem pałac przeszedł w ręce właściciela nieodległego Jadowa – Zdzisława Zamoyskiego.

Szymon Kobylński

Urodził się 22 maja 1927 w Warszawie, zm. 15 kwietnia 2002 także w Warszawie – polski grafik, rysownik, karykaturzysta, satyryk, historyk, scenograf a także jeden z prekursorów polskiego komiksu. Zilustrował około 300 książek, zarówno z gatunku literatury pięknej (m. in. *Pan Tadeusz*, Trylogia Henryka Sienkiewicza, *Bajki robotów* Stanisława Lema), popularnonaukowej, poradnikowej czy dziecięcej. Uważany za jednego z prekursorów polskiego komiksu, autor m. in. *Starego Zegara* (1957), cyklu *Przygody pancernych i psa Szarika*, czy publikowanych w czasopiśmie „Relax” *Początków państwa Polskiego* i *Historii z uśmiechem*. Przez wiele lat publikował satyryczne rysunki na łamach „Polityki”, „Szpilek”, „Przekroju”, „Kultury”, „Panoramy”. Szerokiej publiczności znany również ze swoich rysunkowych gawęd telewizyjnych (np. w *Teleranku*).

Zajmował się także popularyzacją polskiej historii oraz heraldyką (zaprojektował m.in. herb Jastrzębia-Zdroju i Świętochłowic). Zdobywca wielu nagród i odznaczeń, uhonorowany Złotym Krzyżem Zasługi (1959), Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski (1965) oraz Orderem Uśmiechu (1970).

Związany z gminą Łochów poprzez miejsce zamieszkania. Społecznik i człowiek aktywnie działający w społeczności lokalnej. Szymon Kobylński to przede wszystkim Znany grafik, ilustrator, osobowość telewizyjna. Znanca polskiej wojskowości, zwłaszcza pancerni i broni białej z czasów I Rzeczypospolitej. Heraldyk (zaprojektował m.in. herby Jastrzębia-Zdroju i Świętochłowic), fajczarz, autor wielu książek, gawęd i felietonów.

Szymon Kobylński przyznawał się często do czerpania wielkiej przyjemności z obcowania z wiejską przyrodą, oraz niechęci do podróżowania.

3.2.4. Dziedzictwo etnograficzne

Budownictwo regionalne charakterystyczne dla Doliny Liwca

Do czasów obecnych przetrwały tylko nieliczne przykłady drewnianego budownictwa regionalnego. W przeszłości właśnie taki rodzaj zabudowy przeważał wśród zabudowy tego terenu.

Charakterystycznym układem zabudowań wiejskich jest usytuowanie na planie czworokąta oddzielnie wszystkich budynków w zagrodzie. Budynek mieszkalny zawsze ustawiony jest szczytem bądź frontem do drogi, w odległości kilku do kilkunastu metrów od niej. W układzie zabudowań gospodarskich widoczny jest pewien schemat, a mianowicie najbliżej domu sytuowane są spichlerze, następnie obory, chlewy i stajnie, najdalej odsunięta jest stodoła będąca zamknięciem siedliska od strony przeciwnej.

Dominującym na tym terenie typem konstrukcji, jest konstrukcja zrębowa. Podwalina dębowa zwęglona na nakładkę lub obłap. Konstrukcja opiera się na luźno ułożonych kamieniach polnych lub podmurówce z cegły. Więźba dachowa zazwyczaj o konstrukcji krokwiowo – jętkowej. Znacznie rzadziej spotykana jest konstrukcja sumikowo - łątkowa do wzniesienia zrębu, wyłącznie w budynkach gospodarczych. Przeważają domy szerokofrontowe, dwa ciągi wewnątrz rozplanowane równoległe do osi wzdłużnej budynku. Przykładem tego typu budynków jest np. dom nr 51 w Mieszadłach, 13 w Strachowie oraz 94 w Szewnicy. Najczęściej spotykane są domy półtora traktowe, składające się z jednej izby o szerokości równej szerokości budynku oraz dwóch przyległych do niej pomieszczeń pełniących funkcję sieni i komory np. dom nr 34 w Strachowie, i 26 w Szewnicy. Typ budynku jednoraktowego spotykany jest w gminie Jadów niezwykle rzadko. Przykładem tego typu budownictwa mogą być domy nr 56 i 57 w Starowoli. Na terenie gminy przeważają budynki o dachach dwuspadowych ze szczytami wybijanymi deskami w układzie pionowym. Przy dachach tego typu częste są ozdobne zakończenia krzyżujących się wiatrownic (zaczepione z budownictwa regionalnego Kurpi). Znacznie rzadziej spotykane są domy z dachami dwuspadowymi, z naczółkami np. dom nr 18 przy ul. Świerczewskiego w Jadowie, oraz przy ul. Poniatowskiego 32 w Urlach. W budownictwie tego regionu często pojawiają się geometryczne motywy zdobnicze umieszczane głównie na szczytach domów, listwach podokapowych, nad drzwiami i nad oknami. Tak zdobiony jest min.: budynek nr 51 w Myszadłach, nr 32 w Podbalach oraz nr 94 w Szewnicy.

W Urlach oraz w okolicach tej miejscowości często spotykane są pensjonaty i budynki letniskowe. Pensjonaty charakteryzują się obszernym rozplanowaniem, urozmaiconymi ganekami i wystawkami, zazwyczaj są dwukondygnacyjne.

Budynki magazynowo – składowe są zazwyczaj jednokomorowe. Podwaliny budynku umieszczone są na kamieniach polnych, nad powierzchnią gruntu co zapewnia przewiewność. Stodoły zazwyczaj obrazują kierunki i rozmiary produkcji w danym gospodarstwie. Najczęściej spotyka się stodoły z jednym klepiskiem oraz dwoma sąsiedkami. Charakterystyczną cechą drzwi w stodołach budowanych i utrzymywanych w tym obszarze są kolorowe romby powstałe poprzez zamalowanie zewnętrznych wzmocnień wrót do stodół. Gospodarze lokalni malują często w kolorowe desenie romby na wrotach wejściowych. Budynki inwentarskie tj. obory, chlewy i stajnie obrazują wielkość i zamożność gospodarza. Zazwyczaj wznoszone były na palnie prostokąta, szerokofrontowe o wieńcowej konstrukcji ścian.

W Łochowie można napotkać się na podobne konstrukcje drewniane. Jeżeli chodzi o budynki mieszkalne znaleźć można drewniany budynek na rogu ulic Armii Krajowej i Al. Łochowskiej. Wcześniej wykorzystywany jako posesja letniskowa w Urłach, przeniesiona do Łochowa przez Niemców i służącą, jako kantyna dla nich, po wojnie Urząd Gminy. Obecnie pomieszczenia handlowe i Apteka Dragana.

W gminie Łochów można znaleźć także czworaki drewniane (po części także murywane) przy ulicy Nowowiejskiej wybudowane w ramach i na potrzeby pracy w majątku hrabiego Zamoyskiego.

Na uwagę zasługują także pozostałości po przedwojennych folwarkach Stefanin i Łochów, m.in. zespół budynków gorzelni i browaru oraz dawny młyn Gotowickiej, które znaleźć możemy w Łochowie w dzielnicy fabrycznej.

Tradycyjny strój ludowy ziemi jadowskiej i łochowskiej

Tradycyjny strój z tych stron w XIX i na początku XX wieku wykonany był zazwyczaj z tkanin fabrycznych i wzorowany był na modzie miejskiej z tego okresu. W skład kompletu wchodził czepek lub chustka wełniana kolorowa, biała bluzka, czarny kaftanik i ciemna spódnica „w kliny”, czarne sznurowane trzewiki na niskich obcasikach. Bluzka uszyta była z etaminy, z kołnierzykiem w stójkę, bufiaste, zwężające się rękawy, ujęte u dołu w mankiety, była też lekko dopasowana, w pasie z falbanką i zapięciem z tyłu. Kaftan uszyty był z cienkiego sukna, sięgał do połowy bioder, bez kołnierza, z zapięciem z przodu na 8 guzików, bardzo dopasowany w pasie odpowiednim krojem (plecy uszyte były z 8 części, a przód z 4 części), rękawy powinny być lekko bufiaste, zwężające się ku dołowi, wykończenie szerokim mankietem. Podszewka jasna, z grubej bawełnianej tkaniny. Długa spódnica była szyta z cienkiej tkaniny wełnianej, w kolorze wiśniowym, skrajanej z 5 części; prostokątnego płata z przodu i 4 klinów z tyłu. W pasie wszyta w wąski pasek, z tyłu zmarszczona, z przodu gład-

ka, z rozporkiem z lewej strony. U dołu naszyte być powinny cztery rzędy jedwabnej, czarnej tasiemki dla ozdoby. Do spódnic tego typu nie noszono fartuchów.

Okryciem wierzchnim były tutaj (znane z sąsiedniego regionu Podlasia) czarne, sukienne kurtki długości do kolan, oraz różnego rodzaju chusty, ponad to dla tego typu ubioru dodawana jest zwykle gruba, czarna wełniana, chusta „barankowa” boucle wykończona długimi frędzlami złożona w trójkąt i zarzucana na ramiona, używana do okrywania się w zimie.

Męski strój nie zachował się. Z analizy dostępnych fotografii wynika, że w latach dwudziestych, mężczyźni nosili tutaj garnitury z tkanin fabrycznych, w drobne desenie, Marynarki z szerokimi klapami, z zapięciem dwurzędowym, do tego kamizelki, z małym wycięciem, wysoko zapięte na nich łańcuszki dewizki. We wsiach drobnoszlacheckich ubiorem odświętnym był czarny surdut, koszule z wysokimi, zaokrąglonymi kołnierzykami i krawaty w deseń. Spodnie o dość wąskich nogawkach, wypuszczone były na sznurowane trzewiki lub schowane w cholewy butów. Powszechne na wsi w tym czasie były spodnie zbliżone krojem do bryczesów i do nich buty z cholewami tzw. oficerki. Zapożyczanie elementów ubioru z mundurów wojskowych jest zjawiskiem znanym w męskich strojach ludowych. Tutaj przykładem był ubiór legionistów i marszałka Józefa Piłsudskiego.

3.2.5. Instytucje kultury działające na obszarze Doliny Liwca

W gminie Jadów główną instytucją kultury jest Gminny Ośrodek Kultury w Jadowie, mieszczący się przy ulicy Jana Pawła II. GOK prowadzi wielokierunkową działalność polegającą na rozpoznawaniu i zaspokajaniu potrzeb oraz zainteresowań społeczności lokalnej w dziedzinie kultury, rekreacji, turystyki, sportu i promocji gminy. Do zadań GOK należy w szczególności prowadzenie wielokierunkowej działalności w zakresie edukacji kulturalnej i wychowania przez sztukę, prowadzenie spraw z zakresu turystyki i rekreacji oraz promocja gminy poprzez organizowanie i uczestnictwo w wystawach promocyjnych, działalność wydawniczą i rozpowszechnianie materiałów promocyjnych, promowanie przedsięwzięć na terenie gminy związanych z rozwojem gospodarczym, a także promowanie działalności organów samorządu gminnego. W GOK odbywają się liczne zajęcia dodatkowe dla dzieci i młodzieży tj. zajęcia plastyczne, zajęcia teatralne, zajęcia wokalne, nauka gry na gitarze, sekcja tenisa stołowego i bilardu. Poza tym organizowane są dla dzieci i młodzieży corocznie zajęcia i turnieje wakacyjne oraz w czasie ferii zimowych.

Kolejną instytucją jest Biblioteka Publiczna Gminy Jadów. Główna siedziba znajduje się w Jadowie. Oprócz niej funkcjonują filie w Sitnem, Zawiszynie, Sulejowie i Urlach, gdzie

jest także zlokalizowany Punkt Informacji Turystycznej. Działalność Biblioteki służy głównie rozwijaniu i zaspokajaniu potrzeb czytelniczych społeczności lokalnej oraz upowszechnianiu wiedzy i rozwoju kultury. Filie bibliotek dysponują świetlicami wykorzystywanymi przez lokalne środowiska, jako miejsca realizacji społecznych, edukacyjnych i kulturalnych celów. Animatorami różnorodnych wydarzeń w świetlicach są nie tylko pracownicy biblioteki ale także przedstawiciele lokalnych grup i stowarzyszeń.

Po stronie gminy Łochów także funkcjonuje Miejski i Ośrodek Kultury przy ul. 1 Maja 22. Ośrodek proponuje całe spektrum różnego rodzaju aktywności kulturalno-oświatowych. Organizowane są zajęcia dodatkowe dla dzieci zwłaszcza podczas wakacji i ferii zimowych, przeróżne wystawy, warsztaty, pokazy i konkursy (np. gry na ligawce „Melodie Trąb Bożych”) Festiwal Zbliżenia kultur, Festiwal Teatrów Amatorskich. W ramach MOKu działają Kapela Łochowska oraz organizowana jest Smykofonia spotkania z muzyką dla małych wraz z koncertami muzyków przyjezdnych.

Biblioteka Publiczna w Łochowie znajduje się przy ul. 1 Maja 24. W bibliotece regularnie odbywają się spotkania Grupy Inicjatyw Twórczych, której myślą przewodnią jest dzielenie się swoją twórczością z innymi, wzajemna integracja i praca zespołowa oraz wspólne szukanie pozytywnych interakcji pomiędzy zainteresowaniami i twórczą stroną życia.

Muzea

Muzeum Gwizdków

Szkolne Muzeum Gwizdków w Gwizdałach jest jedną z najbardziej niezwykłych placówek muzealnych w kraju. Idea stworzenia takiej właśnie ekspozycji ma niewątpliwie związek z nazwą wsi. Muzeum zostało utworzone w 1999 r. przez dyrektora tutejszej szkoły, Irenę Buczyńską, oraz warszawskiego kolekcjonera, Witolda Tchórzewskiego. Zbiory obejmują m.in. wiejskie gwizdki odpustowe, gwizdki-zabawki, gwizdki czajnikowe, sportowe, gwizdki-instrumenty muzyczne i gwizdki lokomotyw. Różnią się one wielkością (placówka może poszczycić się posiadaniem 1,5-metrowego „kogucika”, uznawanego za największy gwizdek na świecie), kształtem, kolorem, materiałem, z którego zostały wykonane (m.in. drewno, glina, plastik, metal) oraz miejscem pochodzenia. W zbiorach obejrzyć można także fotografie znanych osób używających gwizdków.

Warto także nadmienić, że w połowie 2014 roku powstała także inicjatywa utworzenia muzeum budzików w Budziskach.

Dom Hansenów w Szuminie

Oskar Nikolai Hansen to wybitny polski architekt, teoretyk, malarz, rzeźbiarz, pedagog, projektant wnętrz. Jest twórcą teorii formy otwartej. Opracował urbanistyczną koncepcję rozwoju miast przyszłości. Forma otwarta zaprezentowana po raz pierwszy na kongresie CIAM w Otterlo w 1959 roku zakładała otwarcie architektury na współtworzenie jej przez jej użytkowników, sytuowała ją w roli „chłonnego tła” eksponującego wydarzenia codziennego życia. Nastawiona na partycypację, proces, zmianę hierarchii między artystą i widzem stała się kluczową ideą dla działalności architektonicznej Hansena oraz inspirującym punktem odniesienia dla twórczości artystycznej jego studentów z warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych. Drewniany dom, położony w Szuminie, jest przestrzennym manifestem Formy Otwartej – idei, którą Oskar Hansen uczynił osią swojej twórczości architektonicznej.

Dom, budowany od 1968 roku, w pełni wyrażał te idee, będąc jedną z niewielu prac Hansenów zrealizowanych zgodnie z ich życzeniem, bez ograniczeń narzucanych przez socjalistyczny przemysł budowlany. Czasoprzestrzenna architektura płynnie łącząca wnętrze i zewnątrz zawierała w sobie pierwiastek zmiany, łatwo adaptując się do zmieniających się potrzeb użytkowników. Budowana jako rama dla życia, ożywa wraz z obecnością ludzi. Dom Zofii i Oskara Hansenów w Szuminie znajduje się pod opieką Muzeum Sztuki Nowoczesnej w Warszawie.

Izba muzealna letniska Urle

Zbiory Zgromadzone w Bibliotece w Urlach, gdzie zwiedzający mogą zapoznać się z dokumentami i zdjęciami dotyczącymi 100-letnimi tradycjami letniskowymi miejscowości Urle

3.2.6. Wydarzenia cykliczne i atrakcje turystyczne

Plenery malarskie w Jadowie

Tradycję plenerów malarskich w Gminie Jadów zapoczątkował w latach 70 ubiegłego stulecia artysta plastyk Julian Raczek. Od 2002 roku plener „Jadowskie Klimaty” jest organizowany corocznie przez Gminny Ośrodek Kultury w Jadowie. Na plener przyjeżdżają artyści z całej Polski, a także z zagranicy. Artyści otrzymują podobrazia i pozostawiają organizatorowi namalowane na nich obrazy. W ten sposób w Gminnym Ośrodku Kultury powstaje galeria, która z roku na rok się powiększa.

Plenery rzeźbiarskie w Jadowie

Gminny Ośrodek Kultury w Jadowie organizuje, co rok Plenery Rzeźbiarskie, na których gromadzi się wielu znanych artystów. Każdy plener ma z góry określoną tematykę, np. w roku 2013r. spod dłuta wyszły przepiękne postacie i zwierzęta do szopki bożonarodzeniowej, w roku obecnym (2014) tematyką były zaś figurki do drogi krzyżowej, która powstała przy Sanktuarium św. Krzyża w Jadowie.

Wakacyjna przygoda z kulturą w Urlach

Bogatą ofertę kulturalną oferuje Stowarzyszenie Przyjaciół Kultury w Urlach, które wraz z Parafią M.B. Częstochowskiej w Urlach, Mazowieckim Centrum Kultury i Sztuki oraz gminą Jadów organizuje corocznie w sezonie letnim następujące cykle imprez:

- koncerty pod nazwą "Festiwalu Muzyki Kameralnej w Urlach",
- „Jazz w lesie”,
- cykl występów bardzo ciekawych i znanych ludzi tzw. "Pogodne wieczory",
- "Teatr w Urlach".

Wydarzenia odbywają się w weekendy przy kościele parafialnym w Urlach i przyciągają bardzo dużą publiczność.

Jarmarki staroci

Stowarzyszenia Miłośników Urli organizuje „Jarmarki staroci i rękodzieła w Urlach”. Odbywają się one od czerwca do września w każdą trzecią niedzielę miesiąca przy Bibliotece w Urlach. Jarmarki mają już swoją 10 – letnią tradycję. Na jarmarkach znaleźć można przedmioty antyczne, drobne meble, tkaniny, przedmioty artystyczne, wyroby wikliniarskie, tkackie itd. W dniu jarmarku organizowane są również wystawy oraz występy m.in. Eko-kabaretu Urle, który powstał przy stowarzyszeniu i jest laureatem wielu przeglądów i festiwali.

Letnia szkoła malowania

Warsztaty plastyczne organizowane corocznie przez Stowarzyszenie Miłośników Urli, kierowane do dzieci spędzających wakacje w Urlach

Dożynki w Jadowie i Łochowie

Co rok 15 sierpnia odbywają się w gminie Jadów Dożynki Gminno – Dekanalne. Gospodarzami uroczystości są poszczególne wsie z sołtysem i radnym na czele (co rok inna wieś). Tradycją i najważniejszym punktem uroczystości jest konkurs na wieniec dożynkowy wykonany własnoręcznie przez mieszkańców poszczególnych miejscowości. Wieńce są przepiękne.

Natomiast we wrześniu dożynki obchodzone są w Łochowie w formie, w której mogą uczestniczyć nie tylko mieszkańcy wsi i osoby zajmujące się rolnictwem, ale również mieszkańcy miast. Jak mówią organizatorzy dożynki te są świętem wszystkich, bo wszyscy korzystamy z płodów ziemi, a jest to możliwe dzięki pracy rolników, ich rodzin i dzięki naszej pracy w różnych sektorach społecznych i gospodarczych.

Dzień Strażaka oraz piknik strażacki

Organizowane cyklicznie na przełomie maja i lipca wydarzenia promujące Ochotniczą Straż Pożarną w Baczkach i Łochowie, ale także w innych miejscowościach z terenu doliny Liwca min. w Jadowie. W ramach obchodów najczęściej podziwiać można przemarsz pododdziałów w mundurach galowych. Często wydarzenia te uświetniają także występy Orkiestr Dętych np. z Liwa. Uroczystości często ściągają także znakomitych gości. W czasie trwania uroczystości jubileuszowych wręczane są często medale i odznaczenia druhom z ochotniczych jednostek.

Rajdy Norwidowskie

W miesiącach letnich, zazwyczaj w czerwcu organizowane są rajdy norwidowskie impreza może pochwalić się już piętnastą edycją. Trasa to ok. 30 km. Prowadząca min. przez miejscowości Łochów, Jadów, Urle, Barchów, Głuch, Chrzesne (miejsca związane ze słynnym poetą). Jest to otwarty rajd rowerowy połączony z popularyzacją wiedzy o regionie, wyrabianiem nawyku wypoczynku na świeżym powietrzu, poznawaniem walorów turystyczno-krajoznawczych regionu, popularyzacją turystyki rowerowej, trasa przejazdu i tempo jest tak dobrane, aby nawet mało wprawny rowerzysta bez problemu ją przejechał.

Anioły w Łochowie

Jest to rodzinny piknik rodzinny. Co roku można podziwiać występy dzieci z różnych grup artystycznych, program imprezy obejmuje także prezentacje profesjonalnych muzyków. Z innych atrakcji zwykle przewidziane są konkursy, gry i zabawy, a także loteria fantowa, w której można wygrać m.in. rowery górskie. Cele imprezy to integracja i aktywizacja lokalnej społeczności oraz promocja kultury i miasta w regionie. Podczas pikników odbywają się prezentacje przygotowane przez przedszkole, szkoły oraz różne kluby, grupy i stowarzyszenia istniejące w Łochowie. Często również można skosztować wielu pyszności. Kawiarenkę poprowadzi miejscowa Caritas, a kuchnię polową - Ruch Światło-Życie Kościół Domowy.

Dni Łochowa

Impreza mająca na celu w głównej mierze promocję miasta i regionu. Co roku, wzbogacana o nowe elementy w programie m.in.: koncerty gwiazd, spektakle, plenery artystyczne

itp. Dodatkowo w czasie trwania imprezy na terenie placu zwykle przewidziane są stoiska handlowo – reklamowe miejscowych handlowców i okolicznych przedsiębiorców, a także atrakcje dla dzieci.

Uroczystości Patriotyczne w Jerzyskach w Puszczy Kamienieckiej

Doroczne obchody patriotyczne w Puszczy Kamienieckiej w pobliżu wsi Jerzyska, przy pomniku upamiętniającym poległych w Bitwie pod Jerzyskami w sierpniu 1944 roku.

Jesień Poezji Łochowskiej

Pod nazwą „Przystanek Norwid” organizowane jest wydarzenie kulturalne, które może poszczycić się znakomitymi efektami. Młodzi artyści w twórczy sposób mogą zaprezentować się szerokiej publiczności, zmierzyć ze słabościami i nauczyć czegoś nowego. Do konkursu mogą zgłaszać się uczniowie szkół gimnazjalnych, licealiści oraz osoby dorosłe. Celem konkursu jest zachęcenie miłośników pisania do prezentowania własnych umiejętności i twórczości, popularyzowanie twórczości literackiej wśród młodzieży oraz rozwijanie wrażliwości i wyobraźni. Należy tylko przesłać swój niepublikowany i nienagradzany w innych konkursach utwór poetycki lub literacki „Przystanek Norwid” odbywa się corocznie w Miejskim i Gminnym Ośrodku Kultury w Łochowie.

3.3. DOSTĘPNOŚĆ KOMUNIKACYJNA

Dostępność komunikacyjna wpływa bezpośrednio na stopień ruchu turystycznego obszaru, a możliwość skorzystania z różnych rodzajów transportu ułatwia turystom zaplanowanie podróży i staje się istotnym kryterium przy jej planowaniu.

Na dostępność komunikacyjną składa się przede wszystkim sieć dróg kolejowych i kołowych, częstotliwość połączeń kolejowych i autobusowych PKS utrzymywanych z innymi miastami oraz bliskość lotnisk. Dostępność komunikacyjna bezdyskusyjnie jest elementem kluczowym z punktu widzenia możliwości rozwoju turystyki dzięki dostępności przygotowanej oferty turystycznej.

Z punktu widzenia trendów obserwowanych na rynku turystycznym, a także w kontekście położenia geograficznego powiatu wołomińskiego w pobliżu aglomeracji warszawskiej oraz ukierunkowania na jej mieszkańców, najważniejszym środkiem transportu był i będzie samochód osobowy, stąd niezwykle ważną jest kwestia gęstości sieci dróg i ich jakości. Na znaczeniu tracić będzie transport autobusowy. Coraz częściej turyści będą wybierali natomiast samoloty, chociaż w kontekście rozwoju obszaru projektowego nie będzie to miało znaczenia kluczowego.

Komunikacja Jadów

Osoby podróżujące z Warszawy mogą skorzystać z przewozów autobusowych firm PTHU "DAR-BUS" i Stalko, które świadczą przewozy relacji Warszawa - Jadów. Przystanek w Warszawie znajduje się przy ul. Wileńskiej, naprzeciwko centrum handlowego Warszawa Wileńska. W ciągu dnia firma realizuje kilkanaście przejazdów. Pierwszy autobus odjeżdża o godzinie 6.00, ostatni natomiast o godzinie 22.00. Czas podróży na trasie to około 1 h. Zbliżone, ale mniej elastyczne kursy obowiązują w Niedziele i Święta.

Istnieje również inna możliwość dotarcia do gminy Jadów. Warto skorzystać z linii kolejowej Warszawa Wileńska - Małkinia. Na trasie znajdują się dwie stacje kolejowe w okolicach Jadowa, kolejno w Szewnicy oraz Urlach. Częstotliwość połączeń jest bardzo wysoka, a czas przejazdu wynosi około 50 min.

Komunikacja Łochów

Osoby podróżujące z Warszawy do Łochowa mają do dyspozycji linię kolejową, na której pociągi kursują niemal, co godzinę a czas przejazdu wynosi około godziny, lecz aktualnie trwają prace remontowe linii kolejowej, co powoduje przesiadkę do autobusu ze stacji Tuszcz. Czas podróży niestety nieznacznie może się wydłużyć.

Inną alternatywą dla osób podróżujących z Warszawy jest możliwość skorzystania z oferty firmy PTHU "DAR-BUS", która organizuje przewozy na trasie Warszawa - Łochów. Przystanek w Warszawie znajduje się przy ul. Wileńskiej naprzeciwko centrum handlowego. W ciągu dnia świadczonych jest 14 przewozów przed wieś Jadów do Łochowa oraz 9 przez wieś Skuszew. Pierwszy kurs jest o godzinie 6.00, a ostatni o 22.00. Czas podróży wynosi około 1h 50min. W Niedziele i Święta nie wszystkie przejazdy są świadczone. Istnieje możliwość przesiadki na przystankach w: Ząbkach, Markach, Słupnie, Woli Rasztowskiej, Roszczep, Kruszy, Kozłach, Wólce Kozłowskiej, Rysiach, Jastrzębiej Łące Postoliskach, Mokrej Wsi, Nowinkach, Szewnicy, Oblach, Wężówce, Jadowie, Wójtach i Zawiszynie.

3.4. STAN ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENI TURYSTYCZNEJ

Zagospodarowanie turystyczne obszaru decyduje o spełnieniu podstawowych potrzeb bytowych turysty. Im bogatsza oferta obszaru, tym większe możliwości przyciągnięcia różnych segmentów odbiorców.

Analiza zagospodarowania dostarcza również informacji na temat koniecznych inwestycji, które należy podjąć w poszczególnych gminach, aby poszerzyć skalę i jakość usług.

Infrastruktura turystyczna, towarzysząca i społeczna oraz ich ocena, to istotny element w badaniu możliwości rozwoju turystyki na analizowanym obszarze. W tym kontekście należy ocenić elementy podstawowej bazy turystycznej (baza noclegowa i gastronomiczna)

oraz szeroko rozumianą infrastrukturę uzupełniającą (okołoturystyczną i społeczną), w skład której wchodzi zazwyczaj: szlaki turystyczne, kąpieliska, pływalnie, ośrodki sportu, ośrodki zdrowia, etc.

Odpowiednie pod względem jakości i ilości zagospodarowanie obszaru jest niezbędnym elementem umożliwiającym wykorzystanie walorów turystycznych.

Turystyka i jej rozwój wpływa na konieczność poszerzania infrastruktury turystycznej. Systematyczne podnoszenie poziomu jakości bazy noclegowej i gastronomicznej, a także szybki jej rozwój i urozmaicenie, przyczyniają się do lepszego postrzegania obszaru przez turystów. Stają się dodatkową zachętą do przyjazdu.

Na infrastrukturę turystyczną składa się baza noclegowa i gastronomiczna. Poniżej przedstawiona została analiza zagospodarowania obszaru objętego projektem w obiekty noclegowe i gastronomiczne, w podziale na gminy i kategorie.

Przy opracowywaniu analizy infrastruktury autorzy dokumentu korzystali z wielu źródeł danych, m.in.: ankiet dotyczących potencjału turystycznego, stron internetowych urzędów miast i gmin oraz informacji pozyskanych podczas wizji lokalnej oraz konsultacji telefonicznych.

3.4.1. Przedsiębiorstwa w obszarze turystyki

Ciok Farm Jadów

Wyglądały, 05-280 Jadów

Ciok Farm Jadów to ośrodek specjalizujący się w ujeżdżaniu koni w stylu Western. Głównym celem jest doskonalenie umiejętności w sportowej dyscyplinie Reining. Ciok Farm zapewnia profesjonalną krytą i odkrytą ujeżdżalnię, obsługę stajenną, kowala i weterynarza, odpowiednie wyżywienie, myjkę oraz solarium dla koni. Posiada także dostęp online do kamer monitorujących boksy oraz oddzielny padok dla każdego konia.

Ośrodek Wypoczynkowo – Rekreacyjny „Nadliwie”

ul. Bitwy Warszawskiej 114

05-281 Strachów

www.nadliwie.pl

nadliwie.gut@gmail.com

Położony jest na skraju Nadbużańskiego Parku Krajobrazowego nad brzegiem malowniczej rzeki Liwiec. Teren o powierzchni ponad 3 ha ma charakter parkowo-leśny. Do dyspozycji gości ośrodek posiada: 60 miejsc noclegowych, duży parking, salę bankietowo-konferencyjną do 150 osób, wiatę grillową, miejsce na ogniska, kajaki, plac zabaw dla dzieci, plażę, boiska do piłki nożnej oraz siatkówki plażowej, mapy, przewodniki i informatory.

Agroturystyczny Ośrodek Wypoczynkowy

Urle, ul. Krzywa 38

Stacja paliw BP

Warmiaki 18

Do dyspozycji: stacja paliw, pokoje do wynajęcia, restauracja, sklep.

Bar „Pod Lipą”

Borzymy, ul. Kuracyjna 1

Oferuje obiady domowe, popularnością cieszą się zwłaszcza pierogi, czy prawdziwy domowy rosół. Zasmakować można też gofra i lodów włoskich.

Bar „Zacisze”

Urle, ul. Poniatowskiego 3b

Oferta: świeże piwo z beczki, pyszne zapiekanki z pieca, gofry, Lody gałkowe, domowe pierogi z soczewicą, kebabowe, ze szpinakiem, potrawy z grilla oraz wiele innych pysznych dań. Dla dzieci dobrze wyposażony plac zabaw.

Cukiernia „Pychotka”

Agnieszka Piekut

Wujówka 47a

„Mini Bar”

Borzymy ul. 11 Listopada 1

Lodziarnia

Jadów, ul. Poniatowskiego 14

Lody z Jadowa cieszą się ogromną popularnością. Prawdziwe lody, kręcone w rodzinnej firmie.

Radziówka - Wojciech Idzi

Budziska 7, 07-130 Łochów

<http://www.radziowka.com.pl/>

Ośrodek posiada 6 pokoi (5 posiada własne łazienki) 17 miejsc noclegowych. Radziówka to miejsce do nauki jazdy konnej i nie tylko. Możliwość przejażdżki konnej, zorganizowania ogniska, gier i zabaw sprawnościowych. Gospodarstwo posiada bazę gastronomiczną. Kuchnia jest ekologiczna oparta na regionalnych produktach, dostępna kuchnia wegetariańska.

Agro Pod Lasem Daniel Sobolewski

Łazy 144A, 07-130 Łochów.

Gospodarstwo agroturystyczne funkcjonuje od 3 lat. Do dyspozycji gości jest 6 pokoi, mieszczących łącznie ok 24 osób. Pokoje wyposażone są w łazienki i aneks kuchenny. Gospodarstwo kieruje głównie swoją ofertą do dzieci i młodzieży, poprzez organizowanie kolonii, zie-

lonych szkół, czy lekcji tematycznych. Możliwość przejażdżki konnej w siodle i bryczką, zorganizowania ogniska, zimą możliwa organizacja kuligu. Gospodarstwo posiada mini zoo, wędzarnię, grilla, staw rybny.

Agro-Trans Patryk Konarzewski

Kaliska 66, 07-130 Łochów

<http://stajniakaliska.pl.tl/>

stajniakaliska@op.pl

W okresie letnim organizowany pobyt dla dzieci. Stajnia organizuje również wycieczki jednodniowe przeznaczone dla dzieci. Oferta obejmuje: przejażdżki konne, spływy kajakowe, przejazdy bryczką lub saniami, organizacja ogniska oraz degustacja lokalnych serów kozich i miodu.

Danuta Rozen DOM LETNISKOWY "ZYGMENTÓWKA"

Łazy 145, 07-130 Łochów

<http://www.zygmuntowka.pl/>

info@zygmuntowka.pl

Pokoje mogące pomieścić 20 osób. Organizacja letnich turnusów dla dzieci z pełną ofertą noclegową oraz wyżywieniem.

Terenowy Patrol Paweł Fedorczyk

Matały 33, 07-130 Łochów

pawel.fedorczyk@wp.pl

terenowypatrol@gmail.com

Oferta firmy obejmuje wynajem samochodów terenowych, quadów, oraz ciekawych symulatorów. Ponadto możliwa jest organizacja szkoleń terenowych, doskonalenia jazdy samochodem 4x4 czy quadem.

"Łochowianka" s.c. Skolimowska Ewa, Matusik Tomasz

ul. Żytnia 52, 07-130 Łochów

ewaskolimowska@op.pl

Restauracja/Bar zlokalizowany przy stacji Shell. Atutem są wyjątkowo niskie ceny i naprawdę smaczne posiłki. Oferta baru obejmuje obiady domowe oraz inne produkty gastronomiczne. Każdego dnia dla gości przygotowywany jest zestaw dnia, składający się z dwóch dań, w atrakcyjnej cenie. W restauracji można regionalnego Placka Łochowskiego oraz wiele innych smacznych posiłków.

Zodiak - Mała Gastronomia Łukasz Akonom

25 675 16 16

XXX-lecia PRL 6, 07-132 Ostrówek

Artykuły Spożywcze oraz Mała Gastronomia Hanna Rojek

25 675 28 07, 25 675 18 09

al. Łochowska 71, 07-130 Łochów

F.H.U. "HEMIS" - B. J. Mioduszewscy Beata Mioduszewska

25 675 19 34

Armii Krajowej 2, 07-130 Łochów

Radosław Świętochowski - PUB "WIKING"

505-356-157

Długa 22A, 07-130 Łochów

Centrum Konferencyjno - Wypoczynkowe Pałac Łochów

25 675 11 14; 25 675 13 90

ul. Marii Konopnickiej 1, 07-130 Łochów

<http://www.palaclochow.pl/>

palaclochow@arche.pl

Pokoje hotelowe oraz apartamenty oferują 200 miejsc noclegowych. Sale jadalne i szkoleniowe mogą pomieścić jednocześnie 500 osób. Obiekt posiada 11 sal konferencyjnych oraz Spa & Wellness. Na terenie kompleksu dostępna jest restauracja otwarta codziennie. Oferta obiektu obejmuje organizację konferencji, imprez integracyjnych, ślubu wraz z weselami (obiekt posiada własny kościół).

Agroturystyka U Sławka i Danusi,

608-191-645, 660-971-720

Zambrzyniec 26, 07-130 Łochów

slawek.wojdyna@gmail.com

Oferta aktualna przez cały rok. Do dyspozycji gości: grill, boisko do gry, wypożyczalnia sprzętu rekreacyjnego i wodnego, miejsce na ognisko oraz plac zabaw. W gospodarstwie prowadzone są lekcje tematyczne i warsztaty dla dzieci i młodzieży. Organizowane są wystawy i pokazy rękodzieła. Dodatkowe atuty: właścicielka jest krajoznawcą/przewodnikiem po Mazowszu, pracownikiem PTTK, gospodarstwo posiada własne foldery, jest reklamowane w innych folderach, przewodnikach, dwa duże pomieszczenia w stodole przeznaczone na zajęcia, czy imprezy okolicznościowe.

Stajnia Zakolej-Barchów Mariusz Denis,

609 456 898

Barchów 151, 07-130 Łochów

mariuszdeniskonie@wp.pl

Na chwilę obecną w stajni znajduje się wyłącznie pensjonat dla ok 30 koni. Wcześniej prowadzona była również szkółka jeździecka. Dodatkowe atuty: właściciel jest znakarzem szlaków turystycznych.

Agro – Trans Patryk Konarzewski

Kaliska 66, 07-130 Łochów

www.stajniakaliska.pl.pl

Stajnia położona jest nad samym brzegiem rzeki, z dala od zgiełku cywilizacji, gdzie słychać tylko śpiew ptaków, powiew wiatru i radosne rżenie koni. Gospodarstwo proponuje: jazdę konną, spływy kajakowe (do dyspozycji jest 6 kajaków), wycieczki rowerowe oraz spacer po przepięknej okolicy. W gospodarstwie znajduje się obecnie 11 koni (4 z nich jest własnością prywatną) i niezliczona ilość innych zwierząt: 3 psy, kot, 7 kóz, kozioł, młode koźlęta, kury, gęsi, perliczki, króliki, 3 ule pełne pracowitych pszczół. Gospodarstwo nastawione zarówno na tygodniowe obozy/kolonie zorganizowane dla dzieci i młodzieży jak i wycieczki edukacyjne jednodniowe.

Dom Gościnny Stefanówka w Budziskach

Gospodarstwo rozpoczyna swoją działalność. Do dyspozycji gości 4 pokoje urządzone w wyjątkowym stylu. Możliwość warsztatów z jogi.

3.4.2. Infrastruktura paraturystyczna

Infrastruktura paraturystyczna jest niezwykle ważnym elementem zagospodarowania obszaru, pozwala, bowiem na prawidłowe wykorzystanie walorów turystycznych, a przez to efektywne funkcjonowanie produktów turystycznych. Jej rola jest nie do przecenienia, jeżeli chodzi o rozwój zrównoważony, w kontekście ochrony środowiska naturalnego. Istotą istnienia tego typu infrastruktury jest również możliwość sprzedaży oferty turystycznej i zagospodarowania czasu wolnego w przypadku, gdy zawodzi pogoda. Dotyczy to zarówno turystów, jak i mieszkańców. Cechą, tego typu infrastruktury jest fakt, iż – w odróżnieniu od bazy noclegowej i gastronomicznej – służy ona w takim samym stopniu turystom, jak i mieszkańcom. W opracowaniu przedstawiono także, szeroko infrastrukturę społeczną (służba zdrowia, stacje benzynowe, usługi bankowe), bowiem stanowią one ważny element w tworzeniu standardu usług turystycznych.

Z punktu widzenia obszaru objętego projektem, do najważniejszych elementów infrastruktury paraturystycznej należą szlaki turystyczne oraz baza sportowo-rekreacyjna.

Ważną rolę w rozwoju turystyki pełnią biura podróży służące między innymi sprzedaży oferty turystycznej regionu na zewnątrz.

Szlaki turystyczne

Zielony “Zygzakiem z Naturą”

Wiedzie malowniczymi drogami leśnymi przez pola i łąki. Będzie miłą odskocznią od bardziej uczęszczanych szlaków. Szlak rozpoczyna się na granicy Nadbużańskiego Parku Krajobrazowego. Szlak swój bieg rozpoczyna w miejscowości Strachów, później biegnie w kierunku wsi Gać dalej kolejno przez wsie Basinów oraz Wyrąb, aż dociera do wsi Pieńki. Następnie szlak biegnie w kierunku południowo-wschodnim przez wsie Adampol i Franciszków do wsi Szewnica. Z Szewnicy przez Wólkę Sulejowską, Nowinki, Obie i Dzierżanów dobiega do Wujówki, a dalej w kierunku południowym wybiega za obszar gminy.

Czarny “Wzdłuż rzeki Liwiec”

Prezentuje piękno rzeki Liwiec, wzdłuż brzegu, której został poprowadzony. Szlak doprowadzi w pobliżu dwóch dużych kąpielisk oraz wielu „dzikich” zejść do wody i małych urokliwych plaż. Szlak rozpoczyna bieg ze wsi Puste Łąki i wzdłuż rzeki Liwiec przebiega przez Strachów docierając do Urli. Dalej przez wieś Borzymy i Zawiszyn dobiega do Starowoli, gdzie podąża w kierunku południowo-zachodnim przechodząc przez granicę gminy.

Niebieski “Szlak Wschód – Zachód przez Jadów”

Szlak przecinający w poprzek gminę Jadów, prowadzący na wschód od Jadowa poza obszar powiatu aż do miejscowości Korytnica, natomiast w kierunku zachodnim, nieopodal tutejszych stawów i rezerwatu „Śliże”. Następnie poprowadzi nas drogą przez piękne pola i zasobne w grzyby lasy by otworzyć możliwość przejechania w kierunku miejscowości Tłuszcz i wsi Chrzęsne, gdzie znajduje się odrestaurowany kompleks pałacowy z XVII wieku. Kierując się dalej na zachód, przez Dębinki z klasycystycznym pałacem z XVIII w. i Głuchy z zabytkowym dworkiem z XVIII w., w którym urodził się Cyprian Kamil Norwid, zaprowadzi nas w kierunku Dąbrówki i Kuligowa aż nad samą rzekę Bug. Szlak na terenie gminy rozpoczyna swój bieg we wsi Sulejów, dalej przez Naddawki oraz Dzierżanów dociera do Jadowa. Kolejno na zachód wiedzie przez wieś Myszadła w kierunku Korytnicy, gdzie opuszcza teren gminy.

Żółty “Pętla kolejowa”

Szlak rekreacyjny poprowadzony przez tereny leśne i pola wzdłuż obu stron linii kolejowej Warszawa – Białystok. Jest to wspaniały kilkugodzinny spacer rowerowy dla całej rodziny pozwalający na podziwianie piękna sosnowych lasów wokół Urli i umożliwiający powrót do miejsca startu po przejechaniu całego szlaku. Szlak rozpoczyna swój bieg we wsi Urle, dalej wzdłuż linii kolejowej przebiega przez wsie Wyróbki, Obie i Nowinki docierając do Szewnicy. Stamtąd przez Olszyny oraz Dębę Dużą dobiega z powrotem do Urli zataczając pętle po obu stronach linii kolejowej.

Żółty “Strachówka na przelaj”

Wijący się po gminie Strachówka, łączy prawie wszystkie szlaki sieci. Szlak w nieznaczej części przebiega przez gminę Jadów. Rozpoczyna bieg we wsi Sulejów i dalej w kierunku Strachówki opuszcza teren gminy. Dalej biegnie za terenem gminy i pojawia się dopiero przy wsi Podmyszadła. Później dociera do wsi Podbale i w kierunku północno- zachodnim jeszcze raz opuszcza obszar gminy.

Czerwony “Na Dobrze”

Prowadzi z północy na południe, łącząc szlaki w Urlach, Jadowie i Strachówce, kończy się w sąsiednim powiecie mińskim, w gminie Dobrze. Jest to dobry wybór dla kogoś, kto zatrzymał się w Jadowie lub Urlach i chciałby zapoznać się z folklorem gminy Strachówka, a nawet pojechać dalej poza ziemie Powiatu Wołomińskiego. Szlak swój bieg rozpoczyna we wsi Pieńki dalej na południe przebiega przez Urle docierając do Jadowa. W dalszym biegu mijając wieś Borki opuszcza gminę biegnąc w kierunku Strachówki.

Szlak żółty - "Doliną Liwca"

Ten malowniczy szlak tylko w ostatniej części przebiega przez teren Doliny Liwca. Urozmaicony krajobraz Liwca od Kamieńczyka do Urli z bujną florą i fauną, licznymi nadrzecznymi skarpami oraz letniskowym budownictwem zachęca do wędrówki. Trasę można rozpocząć w dwóch miejscowościach: Rybieńku pod Wyszkowem lub w Kamieńczuku. Rozpoczynając w Rybieńku szlak wiedzie do Skuszewa, dalej piaszczystą drogą pośród lasów i licznych pól dociera do Kamieńczyka. Podążając w kierunku Urli zwiedzającym towarzyszą krety, które licznie zamieszkują tamte tereny. Podziwiać można, także malowniczy Liwiec oraz pobliskie lasy. Na trasie w okolicach Strachowa znajduje się kapliczka, upamiętniająca zwycięską bitwę przeciwko bolszewikom pod Radzyminem w sierpniu 1920 r. W Urlach obejrzyć można piękne domki letniskowe oraz zabytkowe wille.

Międzygminny Szlak “Doliną Liwca” - (z książki na podstawie mapy)

Wiedzie przez bardzo atrakcyjne miejsca wizualne jak również kulturowa w granicach gmin Łochów oraz Jadów. Na jego drodze znajdują się dużo urozmaiconych historycznych ośrodków osadniczych. W krajobrazie wpisane są, także ciekawe przykłady budownictwa regionalnego, osadnictwa szlacheckiego oraz obiekty architektury sakralnej. Szlak tylko w nieznaczej części przebiega przez gminę Łochów. Rozpoczyna swój bieg w Łochowie. Z Łochowa kierują się do wsi Kamionna a dalej do wsi Paplin, gdzie opuszcza teren gminy podążając w kierunku Węgrowa.

Łochowski szlak rowerowy

Szlak prowadzi najbardziej malowniczymi terenami w gminie. Podążając szlakiem, każdy uczestnik znajdzie coś odpowiedniego dla Siebie. Wybierając się na przejażdżkę szlakiem, możemy podziwiać piękną przyrodę oraz wiele historycznych miejsc. Prawie w całości trasa przebiega przez Nadbużański park krajobrazowy. Na trasie zobaczyć również można rezerwat przyrody Jegiel oraz malownicze łopiańskie bagno. Szczególnie polecany ludziom ceniącym piękno przyrody i ciekawość historycznych tajemnic. Bardzo dogodny dla przyjezdnych, lubiących spędzać czas na rowerze podziwiając czystą, nieskażoną a miejscami dziewiczą przyrodę. Całkowitą trasę można podzielić na kilka etapów: Puszcza Kamieniecka, dolina rzeki Bug, dolina rzeki Liwiec, lasy łochowskie, doliny polodowcowe oraz bagno w Łopiance. Szlak rozpoczyna bieg w Łochowie, gdzie w dalszym kierunku podąża do wsi Jerzyska. Kolejno szlak wiedzie do wsi Szumin. Stamtąd biegnie w kierunku Nadkole i przy granicy z gminą Jadów dociera do wsi Pogorzelec. Następnie wiedzie w okolice Urli i z tych rejonów z powrotem dobiega do Łochowa. Łączna długość szlaku to 55 km.

Szlak słoneczny (z książki)

Szlak swój bieg rozpoczyna w Urlach, w gminie Jadów przebiega w kierunku północnym wzdłuż rzeki Liwiec. Po przekroczeniu mostu na Liwcu, szlak wchodzi na teren gminy Łochów. Biegnie w dalszym kierunku prawą stroną rzeki do Nadkole, gdzie po raz kolejny przekracza Liwiec i od tego momentu znajduje się na terenie innej gminy.

Szlak przyrodniczy: “Bagna, wydmy, uroczyska z bliska” (z książki)

Szlak rozpoczyna bieg z miejscowości Łochów, później dociera do Łopianki a następnie do wsi Baczki. Dalej szlak wiedzie przez wieś Laski aż do wsi Barchów i tam w kierunku Urli opuszcza teren gminy.

Szlak im. Juliana Ejsmonda

Swój bieg rozpoczyna w Łochowie, gdzie biegnie przy dużym kompleksie leśnym dobiegając do wsi Jerzyska oraz rezerwatu Jegiel do Nadkole i dalej do Kamieńczyka wybiegając poza gminę.

Szlak wielkiej przygody

Rozciąga się na terenie gminy w kierunku wschód-zachód praktycznie w całości na terenach leśnych począwszy od Czaplówizny przebiegając przez uroczyska Jerzyska oraz Chomań, Wywłokę, rezerwat Jegiel, aż do Rify i Kamieńczyka.

Szlak jakubowy

Od połowy lat osiemdziesiątych XX wieku w kolejnych krajach Europy, od Hiszpanii począwszy, powstają piesze szlaki o wspólnej nazwie Droga św. Jakuba – Camino de Santiago. Stało się to rozpoznawalnym zjawiskiem i swoistą atrakcją w całej Europie Zachodniej.

Od roku 2005 ten kulturowy i pątniczny szlak rozwija się także w Polsce. Jego trasa prowadzona jest w oparciu o istniejącą sieć kościołów, kaplic, miejsc kultu oraz o inne zabytki i interesujące miejsca zarówno pod względem przyrodniczym jak też historycznym czy po prostu rekreacyjnym. Na szlaku muszą być przewidziane możliwości noclegów dla pielgrzymów pieszych. Przebieg szlaku: Most na Liwcu (Gwizdały – Kamieńczyk) – Loretto – Urle – Jadów (par. św. Jakuba Ap.) – Sulejów – Postoliska i dalej w kierunku Tłuszcza.

Szlak dziedzictwa Mazowsza

Przez teren przebiegają dwa szlaki dziedzictwa: Szlak Bitwy Warszawskiej 1920 oraz Szlak Książąt Mazowieckich.

3.4.3. Infrastruktura społeczna

Bankomaty Jadów:

- Bankomat Bank BPS ul. Jana Pawła II 21, Jadów.

Bankomaty Łochów:

- Bankomat planet Al. Łochowska 133, Łochów (Biedronka),
- Bankomat BPS Al. Pokoju 54, Łochów,
- Bankomat Pekao ul. 1 maja 2, Łochów (Sklep AGD),
- Bankomat BPS ul. Długa 12, Łochów (Sklep).

Apteki Jadów:

- Dragan Franciszek, mgr farm. Apteka, Pl. Dreszera 16a, Jadów,
- Punkt apteczny w Urlach (budynek Caritas).

Apteki Łochów:

- Apteka AMICA, Al. Węgrowska 2, Łochów,
- Apteka, Aleja Łochowska 67, Łochów,
- Apteka VERBENA, ul. Kolejowa 1, Łochów,
- Apteka LEK - MED, Al. Pokoju 52, Łochów,
- Apteka T&p S.c. P. Tokarski, G. Piotrowski, Al. Pokoju 2, Łochów.

4. ANALIZA SWOT

Przedstawiona poniżej analiza SWOT dotyczy trzech obszarów priorytetowych:

- obszar infrastruktura i walory turystyczne,
- obszar zasoby ludzkie i instytucjonalne,
- obszar marketingu.

Tego typu podejście metodologiczne ma również, jak wskazano we wstępie i metodologii uzasadnienie merytoryczne, ponieważ interdyscyplinarność turystyki wymaga uwzględnienia wielu aspektów w celu osiągnięcia pełnej spójności podejmowanych działań. Analizę SWOT opracowano dla wszystkich trzech obszarów.

Obszar zasoby ludzkie i instytucjonalne

Dolina Liwca	
Mocne strony	Słabe strony
<ul style="list-style-type: none"> • władze samorządowe, • liderzy lokalni aktywnie działające koła gospodyń wiejskich, • prężnie działające OSP, • zaangażowanie mieszkańców • nadleśnictwo Łochów, • prężnie działające ośrodki kultury, • organizacje pozarządowe, • pasjonaci związani z konkretnymi przedsięwzięciami, pomysłami na turystyczne ożywienie obszaru, • animatorzy kulturalni, sportowi, rekreacyjni, • osoby chętne do podjęcia pracy w turystyce (m.in. w agroturystyce), • istnienie lokalnych grup działania. 	<ul style="list-style-type: none"> • mała liczba organizacji pozarządowych, • brak doświadczenia ludzi/ pracowników w turystyce, • słaba współpraca samorządów z organizacjami pozarządowymi w obszarze turystyki, • nie ma stanowisk w urzędach zajmujących się turystyką, • brak szerokiej współpracy stowarzyszeń, • roszczeniowość mieszkańców, • słaba znajomość języków obcych, • brak szkoleń, • słabe rozumienie specyfiki gospodarki turystycznej, jako źródła dochodów oraz stymulatora rozwoju lokalnego przez potencjalnych przedsiębiorców, • brak integracji i rozproszenie branży turystycznej, • niewystarczający potencjał kadrowy i finansowy organizacji pozarządowych, • brak przepływu informacji i współpracy pomiędzy trzema sektorami, • brak skoordynowanych działań z zakresu turystyki, • brak wspólnych projektów turystycznych i ich realizacji,

	<ul style="list-style-type: none"> • łączenie wielu zadań i obowiązków w komórkach organizacyjnych urzędów, odpowiedzialnych za rozwój turystyki i promocję, • niewystarczający potencjał kadrowy • i finansowy organizacji pozarządowych, • brak realizowanych projektów w formule PPP, • brak liderów, koordynatorów w zakresie tworzenia i wdrażania produktów turystycznych.
Szanse	Zagrożenia
<ul style="list-style-type: none"> • środki zewnętrzne na szkolenia dla osób poszukujących pracę, • pro turystyczne zapisy w dokumentach strategicznych wyższego stopnia. 	<ul style="list-style-type: none"> • drenaż pracowników przez warszawę i ośrodki miejskie, • migracja młodych, zdolnych ludzi za granicę.

Obszar infrastruktura i walory turystyczne

Dolina Liwca	
Mocne strony	Słabe strony
<ul style="list-style-type: none"> • znaczący potencjał przyrodniczy związany z rzeką Liwiec i Osownią, obszarami leśnymi; unikatowymi atrakcjami przyrodniczymi oraz licznymi obszarami chronionymi (rezerваты park krajobrazowe, obszary natura 2000). • liczne obiekty zabytkowe i obiekty objęte ochroną konserwatorską. • brak przemysłu, cisza, czysta woda, czystość, • wybór osób związanych z regionem – 	<ul style="list-style-type: none"> • brak monitoringu, • brak wizji turystycznej, • brak wypożyczalni sprzętu sportowo – turystycznego, • brak planów zagospodarowania przestrzennego, • za mało ścieżek rowerowych, • zły stan wyznaczonych ścieżek rowerowych (zarośnięte i nieprzejezdne), • brak zagospodarowania turystycznego rzeki Liwiec (infrastruktura rekreacyjna i sanitarna),

<p>Paderewski, Kobyliński (niektórzy uczestnicy warsztatów uważają, że lepiej wskazać Norwida lub Konopnicą),</p> <ul style="list-style-type: none"> • tereny letniskowe z potencjałem osobowym, • zwiększająca się świadomość znaczenia produktów turystycznych oraz metod ich kreacji i wdrażania, • zwiększająca się świadomość atrakcyjności produktów liniowych i sieciowych oraz kombinowanych, skutkująca próbami ich wdrożenia, • Liwiec, obszary leśne, mikroklimat, • położenie, bliskość Warszawy, • rzadkie gatunki ptaków, rośliny, • widoki, krajobraz, • dobra dostępność komunikacyjna głównych ośrodków miejskich powiatu: komunikacja kolejowa, komunikacja autobusowa prywatna, • infrastruktura (wiaty) umieszczane w nieprzemysłowych miejscach • występowanie terenów wspólnot wiejskich, które mogą być wykorzystane, • dobra infrastruktura sportowa w Łochowie. 	<ul style="list-style-type: none"> • mało punktów gastronomicznych, noclegowych oraz parkingów, • brak szlaków konnych, • brak oznaczonych szlaków pieszych, • brak produktów regionalnych, • słabe wykorzystanie potencjału do rozwoju agroturystyki, • nienajlepszy stan dużej liczby dróg, • niewystarczająca ilość poboczy i przystanków, • niewystarczająca ilość infrastruktury turystycznej na terenach wiejskich i niska, jakość istniejącej, • słaby stan ochrony środowiska: zanieczyszczone lasy, dzikie wysypiska śmieci, niedostateczna infrastruktura techniczna, • niedostateczna dbałość o estetykę i czystość przestrzeni, • brak świadomości ekologicznej mieszkańców, • brak świadomości estetycznej w budownictwie, • niewykorzystywanie starych zabudowań potencjalnych atrakcji, • brak pól namiotowych, kempingów, • zbyt mała ilość rozbudowanej i ogólnodostępnej infrastruktury rekreacyjnej, sportowej, • niewystarczająca ilość terenów publicznych możliwych do wykorzystanie w turystyce.
---	---

Otoczenie Gminy	
Szanse	Zagrożenia
<ul style="list-style-type: none"> • rzeka Bug, Kamieńczyk i Brok, • moda na aktywny wypoczynek EKO, • linia kolejowa Warszawa – Urle Łochów, • bliskość Warszawy, • bliskość Mazur i Podlasia. 	<ul style="list-style-type: none"> • sytuacja jak nad Zalewem Zegrzyńskim, • nadmierna liczba turystów, • zaśmiecenie, zniszczenie walorów.

Obszar marketing

Dolina Liwca	
Mocne strony	Słabe strony
<ul style="list-style-type: none"> • prasa lokalna, • dostęp do Internetu, • imprezy z dużym potencjałem wizerunkowym, • istnienie turystycznych hitów obszaru, jako podstawy do kreowania zintegrowanych produktów turystycznych, • potencjał na stworzenie markowego produktu turystycznego Doliny Liwca. 	<ul style="list-style-type: none"> • podejście do turysty, • dotychczasowa ograniczona współpraca samorządów, • brak opracowań turystycznych (folderów, książek, pocztówek itd.), • brak współpracy branży turystycznej, • niski budżet przeznaczany przez samorządu na turystykę, • niezajomość walorów turystycznych, • brak wypracowanej marki turystycznej, • brak punktów informacyjnych, • brak fachowców od marketingu, • słabe strony internetowe większości gmin (brak aktualizacji danych, nieatrakcyjna szata graficzna, słaba intuicyjność stron), • brak spójnego systemu znakowania obiektów turystycznych, • lokalny zasięg większości imprez, • brak prowadzonych kampanii promocyjnych, • brak pamiątek lokalnych, • zamknięte (niedziałające i nie dostępne dla turystów) punkty informacji turystycznej,

	<ul style="list-style-type: none"> • brak współpracy przy planowaniu imprez.
Otoczenie Gminy	
Szanse	Zagrożenia
<ul style="list-style-type: none"> • chęć współpracy biznesu i samorządów, • środki na promocję (możliwość pozyskania), • nowe technologie ułatwiające promocje. 	<ul style="list-style-type: none"> • przereklamowanie może przynieść odwrotny efekt, • przyciągnięcie nie takich turystów jakich chcemy mieć, • istnienie konkurencyjnych produktów turystycznych w najbliższym otoczeniu.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzona diagnoza obszaru Doliny Liwca w kontekście rozwoju turystyki pozwala na sformułowanie następujących wniosków:

1. Do głównych potencjałów należy zaliczyć: dogodne położenie geograficzne w szczególności w pobliżu aglomeracji warszawskiej, walory przyrodnicze i krajobrazowe, ciekawe okazy fauny i flory, obszary chronione oraz walory antropogeniczne w postaci wydarzeń historycznych oraz ciekawych obiektów architektonicznych.
2. Potencjał ten pozwala w największym stopniu na rozwój następujących form turystyki: turystyki aktywnej (wodnej, pieszej, konnej, rowerowej), turystyki hobbystycznej, turystyki przyrodniczo-krajoznawczej, turystyki wiejskiej i agroturystyki, turystyki motywacyjnej i integracyjnej oraz turystyki weekendowej. W kontekście kryterium geograficznego do głównych odbiorców oferty należy zaliczyć mieszkańców aglomeracji warszawskiej oraz województwa mazowieckiego.
3. Brak jest produktów turystycznych prezentujących cenne przyrodniczo obszaru Doliny Liwca, które stanowią niewykorzystany potencjał turystyczny.
4. Niektóre założenia dworskie i parkowe stanowią własność prywatną, w związku z czym nie są udostępniane turystycznie.
5. Oferta gospodarstw agroturystycznych ograniczona jest do usługi noclegowej – w większości przypadków brak usługi gastronomicznej oraz dodatkowych ofert pobytowych (w Gminie Jadów nie ma gospodarstwa agroturystycznego).
6. Brak terenów, szczególnie nad brzegami Liwca, będących własnością samorządów.
7. Duże zaangażowanie samorządów do działań na rzecz rozwoju turystyki.

8. Uwzględnianie przez samorząd nowoczesnych narzędzi zarządzania związanych z obszarami funkcjonalnymi, partnerstwem oraz partycypacją.
9. Rozwój turystyki wymaga podjęcia następujących działań:
  - pogłębienia współpracy pomiędzy samorządami Obszaru Funkcjonalnego,
  - budowanie trwałego partnerstwa pomiędzy samorządem, przedsiębiorcami i organizacjami społecznymi na rzecz rozwoju turystyki,
  - rozbudowy infrastruktury paraturystycznej (plaże, przystanie kajakowe, itd.)
  - pogłębianie partnerskiej współpracy pomiędzy interesariuszami rynku,
  - wprowadzeniem skutecznych narzędzi zarządzania rozwojem turystyki oraz jej bieżącego funkcjonowania,
  - pobudzenia aktywności społeczeństwa do podejmowania inicjatyw oraz do wspólnego działania (realizowanie wspólnych projektów),
  - prowadzenia wspólnej polityki marketingowej i wspólnej promocji obszaru (m.in. kreacja wizerunku, publikacja materiałów, oznakowanie, informacja turystyczna),
  - przygotowania profesjonalnych kadr planujących, zarządzających oraz obsługujących ruch turystyczny,
  - prowadzenia polityki przestrzennej, uwzględniającej potrzeby środowiska oraz ruchu turystycznego.

Kluczową zaś kwestią oraz warunkiem koniecznym rozwoju turystyki na terenie obszaru funkcjonalnego jest wykreowanie produktów turystycznych, bazujących na potencjale lokalnym, skierowanych do precyzyjnie zdefiniowanych segmentów odbiorców.

W tym kontekście kierunki rozwoju turystyki w powiecie wołomińskim powinny się wpisywać w hasła: PRODUKT- PROMOCJA – PARTNERSTWO.